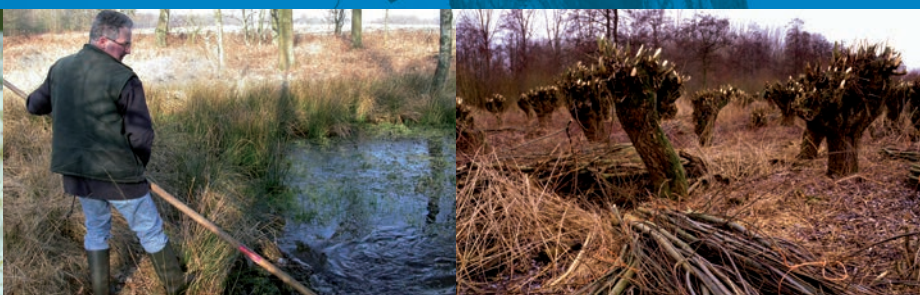
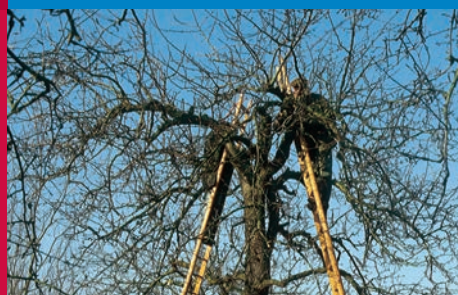

HANDBOEK

Cultuurhistorisch beheer

INLEIDING

De begrippen op een rijtje	1 - 5
Doel van het handboek	1 - 8
Doelgroepen	1 - 8
Leeswijzer	1 - 9

CULTUURHISTORISCH BEHEER

Een nadere kennismaking	2 - 1
Intermezzo: Voorbeelden van beheer à la Belvedere	2 - 17
Stappenplan, keuzen en werkwijzen	2 - 27

CULTUURHISTORISCHE BEHEERMODELLEN

Boerenerf	3 - 1	Houtsingel en houtwal	3 - 119
Boezemland	3 - 11	Knotboom	3 - 129
Hoogstamboomgaard	3 - 18	Schans en landweer	3 - 137
Buitenplaats	3 - 26	Motte	3 - 145
Delfstofwinning	3 - 37	Rabat	3 - 153
Dijktypen	3 - 47	Solitaire boom	3 - 158
Dobben en poelen	3 - 58	Spreng	3 - 167
Eendenkooi	3 - 67	Verkavelingsvorm	3 - 174
Geriefhout en ander hakhout	3 - 74	Terp	3 - 183
Grafheuvel en urnenveld	3 - 84	Tiendweg, houtkade en landscheidingen	3 - 192
Griend	3 - 92	Tuinwal	3 - 202
Heg en haag	3 - 98	Vloeiweide en vloeiveld	3 - 209
Historische weg	3 - 109		

AANVULLENDE CULTUURHISTORISCHE BEHEERMODELLEN

Celtic fields of raatakkers	3A - 1	Holle wegen	3A - 48
Elzensingels	3A - 10	Kerkhoven en historische begraafplaatsen	3A - 57
Heidevelden	3A - 18	Oude akkercomplexen	3A - 68
Historische tuinen	3A - 27	Sloten	3A - 78
Historische vaarwegen	3A - 39	Verveningselementen (laagveen)	3A - 86

CULTUURHISTORISCHE LANDSCHAPPEN

Heuvelland	4 - 1
Zandgebied	4 - 8
Hoogveenontginningsgebied	4 - 29
Rivierengebied	4 - 36
Zeekleigebied	4 - 46
Laagveengebied	4 - 56
Droogmakerijen	4 - 66
Kustzone	4 - 75

BIJLAGEN

Adressen	5 - 1
Cultuurhistorische gegevens op internet	5 - 17
Literatuur	5 - 19
Fotoverantwoording	5 - 26

Teksten:

Paul Minkjan, Henk Baas, Frans Parmentier, Edwin Raap, Marijke van Woerkom (allen Landschapsbeheer Nederland), Maarten van der Velden (WUR), Hans Renes (Universiteit Utrecht/Vrije Universiteit), Pieter Veen (Vista landscape and urban design) en Floris Bouwman (B40)

Projectleiding:

Henk Baas (Landschapsbeheer Nederland) en Edwin Raap (Landschapsbeheer Nederland)

Met dank aan (klankbordgroep, meelezers, geïnterviewden en andere betrokkenen):

Wout Antonis (Natuurmonumenten), Dick van Beek (Werkgroep Sandtwijk), Hans Beens (Landschapsbeheer Friesland), Jur Bekooy (Stichting Oude Groninger Kerken), Jan Bemelmans (Limburgse Land- en Tuinbouwbond), Kees-Jan Boer (Waterschap Rivierenland), Philip Bosschenbroek (Staatsbosbeheer), Dingeman Boogert (Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschappen en Monumenten), Edwin Bouwmeester (Landschapsbeheer Gelderland), Patricia Braaksma (Ministerie van LNV, Directie Kennis), Wiebe Brandsma (Provincie Groningen), Aart Buurma (SBB-Natuurbeheergroep Midden-Veluwe), Lucien Calle (Landschapsbeheer Zeeland), Martin Carree (Staatsbosbeheer), Norbert Daemen (ARDA-advies), Rob Datema (Archeologische Monumentenwacht Nederland), Ronald van Diessen (gemeente Houten), Henk Doldersum (Staatsbosbeheer), Mireille Dosker (Landschap Noord-Holland), Nico Elderhorst (Landschapsbeheer Utrecht), Roland van der Enden (Stichting Instandhouding Kleine Landschapselementen in Limburg), Emiel Galetzka (Waterschap Hunze en Aa), Martijn Grievink (Stichting Landschapsbeheer Gelderland), Hennie Groenendijk (provincie Groningen), Herman de Groot (Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschappen en Monumenten), Pierre Grooten (Stichting Instandhouding Kleine Landschapselementen in Limburg), Sibert Hoeksema (Landschapsbeheer Drenthe), Jo Hoogenboom (Ministerie van LNV, Directie Kennis), Sjaak Hoogendoorn (ANV Water, Land & Dijken), Piet Hopman (Staatsbosbeheer), Paul Jacobs (Landschapsbeheer Nederland), Patrick Jansen (Stichting Probos), Mark Kamoen (Landschap Noord-Holland), André Kaper (Stichting Landschapsbeheer Gelderland), Annet Kempenaar (Staatsbosbeheer), Rika Komduur (Phanos), Luc Korpel (Staatsbosbeheer), Menne Kosian (Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschappen en Monumenten), Harrie Koster (Landschap Overijssel), Bart Kuiper (Landschapsbeheer Drenthe), Arco Lassche (Natuurmonumenten), Sandra van Lochem (Natuurmonumenten), Joost van der Linden (Staatsbosbeheer), Foppe van der Meer (Landschapsbeheer Friesland), Marjo Montforts (Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschappen en Monumenten), Jan Oldekamp (Landschap Overijssel), Marcel van Ool (Staatsbosbeheer), Gijsbert Pellikaan (Landschapsbeheer Zuid-Holland), Lammert Prins (Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschappen en Monumenten), Michiel Purmer (Natuurmonumenten), Warner Reinink (Landschapsbeheer Zuid-Holland), Barbara Speleers (Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschappen en Monumenten), Eward Timmerman (Stichting Landschapsbeheer Gelderland), Gerard Traa (Stichting Het Brabants Landschap), Arthur van Veen (IVN, afdeling Ronde Venen en Uithoorn), Tiem van Veen (Landschapsbeheer Flevoland), Wopke Veenstra (Ver. Agr. Natuur- en Landschapsbeheer in Achtkarspelen), Anousjka Volkers (Staatsbosbeheer), Inge de Vries (Landschapsbeheer Drenthe), Ingrid van Westerlaak (Staatsbosbeheer), Harm Westers (ANV Wierde en Dijk), Mark Wesselink (Waterschap Veluwe), Albert-Erik de Winter (Landschapsbeheer Groningen) en Freek Zwart (Staatsbosbeheer)

Vormgeving:

Michelangela, Utrecht

Druk:

Hooiberg Haasbeek, Meppel

ISBN:

ISBN-10: 90-71245-21-7

ISBN-13: 978-90-71245-21-3

Uitgave:

Landschapsbeheer Nederland, september 2006/januari 2010

Dit handboek werd mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van het ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (RDN), het Stimuleringsfonds voor Architectuur (Belvedere), het VSBfonds en de Nationale Postcode Loterij.

landbouw, natuur en
voedselkwaliteit

 VSBfonds

DEEL 1

INLEIDING

INLEIDING

INLEIDING

Dit boek gaat over cultuurhistorisch landschapsbeheer: het beheer van landschappen en landschapselementen op een wijze die ze in stand houdt en die recht doet aan hun historische waarde. Veel landschapselementen danken hun bijzondere belang aan een historische beheervorm. Heidevelden ontstonden door langdurige verschraling door beweiding en plaggen steken en kunnen alleen behouden blijven door voortgezet beheer. Knotbomen en hakhout behoren tot de meest kenmerkende landschapselementen en ook deze kunnen alleen behouden blijven door een historische beheervorm, die respectievelijk bestaat uit knotten en afzetten, te continueren. Cultuurhistorisch beheer betekent beheer dat zoveel mogelijk op dezelfde wijze wordt gevoerd als in een verleden. We zullen daarom in dit boek veel aandacht besteden aan oude beheerpraktijken.

 Kennis over cultuurhistorisch beheer kun je opnemen in een handboek, maar kun je ook laten zien. Deze boer toont de kunst van het 'opzetten van het koren' - zodat de schoven minder water invangen - aan zijn jongere collega's.

 Luchtfoto van de eendenkooi bij Uitgeest. Tot halverwege de jaren tachtig van de 20ste eeuw was deze kooi flink in verval. De kooiker en vrijwilligers hebben het onder handen genomen. De kooi is in oude luister hersteld zodat iedereen kennis kan maken met het oude gebruik van een eendenkooi.

Alvorens in te gaan op het beheer zelf, is het van belang een aantal termen goed te omschrijven. Termen als 'natuur' en 'landschap' worden door veel mensen dagelijks gebruikt, maar zijn tegelijk complexe begrippen met een lange geschiedenis en uiteenlopende betekenissen. Ze zorgen daarvoor voor veel verwarring. Zo zijn er veel mensen die beide termen als synoniemen gebruiken, waarbij ze meestal doelen op het land buiten de stad. Nog steeds is het in het spraakgebruik normaal om te zeggen dat je de natuur in gaat als je gaat fietsen door een veenweidegebied of door een Veluwe dennenakker. In het Nederlandse beleid worden de beide termen wel duidelijk onderscheiden. Daar wordt de term 'landschap' gebruikt voor dat deel van onze omgeving dat door mensen is vormgegeven, terwijl 'natuur' gaat over het deel dat 'vanzelf' groeit. Maar ook dat onderscheid is te simpel, omdat natuur ook een landschap kan vormen en ieder landschap natuur omvat.

i De in 2004 opgeknapte landweer op de Keuperheide in de gemeente Helden. Een deel van de landweer is vrijgesteld van bomen. Op verschillende plekken is het wallichaam aangevuld met zand en zijn de grachten enigszins uitgediept. Op het wallichaam is 'prikkelvegetatie' aangeplant.

De belangrijkste begrippen op een rijtje

Cultuurhistorie

In de ruimtelijke ordening is al lange tijd een onderscheid gemaakt tussen 'natuur' en 'landschap'. In de jaren zeventig werd de laatste term meer en meer vervangen door twee nieuwe: landschapsbeeld (ook wel landschapsfysiognomie genoemd), en cultuurhistorie. Daarvan duidde de eerste term op de visuele kwaliteiten van het landschap: open of gesloten, groot- of kleinschalig, harmonisch of verstoord. De term 'cultuurhistorie' kwam in gebruik voor de historische waarde van het landschap.

De term cultuurhistorie is nog wel op verschillende manieren ingevuld. Zo sprak de Commissie Rivierdijken (1977) over 'cultuurhistorie en landschap', waarbij de eerste term vooral op historische dijkbebouwing (het belangrijkste discussiepunt bij dijkverbeteringen) duidde en de historisch-geografische waarden onder 'landschap' werden gerekend. In de praktijk van de landinrichting is het juist een tijdlang gebruikelijk geweest om vooral historisch-geografische sporen als 'cultuurhistorie' aan te duiden. Gebouwen speelden in de landinrichting nauwelijks een rol en voor archeologisch onderzoek bestonden aparte budgetten. Het leidde in landinrichtingskringen tot het gebruik van begrippen als 'archeologie en cultuurhistorie'.

Tegenwoordig wordt de term 'cultuurhistorie' bij voorkeur gebruikt voor het totaal aan sporen van menselijke activiteiten, boven en onder de grond, in de stad en op het platteland, opgebouwd uit biotisch en abiotisch materiaal. In Vlaanderen wordt ook wel de term 'patrimonium' gebruikt.

We rekenen een object tot 'de cultuurhistorie' vanaf het moment waarop het verouderd raakt. Vanaf die tijd komen er geen nieuwe exemplaren meer bij en kan begonnen worden met een selectie van de voorbeelden die behouden zouden moeten worden. Uit deze brede definitie volgt dat cultuurhistorie een breed scala van objecten omvat, van telefoonpalen via houtwallen tot bodemsporen. De definitie maakt ook duidelijk dat cultuurhistorische objecten tijdgebonden zijn en daardoor onvervangbaar.

MENSgebonden NATUUR

Soms wordt ook wel de mensgebonden natuur gerekend tot het cultuurhistorisch erfgoed. De natuur die we in dit land hebben is voor het merendeel gerelateerd aan menselijk handelen, of behoort bij cultuurhistorische fenomenen. Zo worden turfwinninglandschappen, zoals de Vinkeveense plassen en de Weerribben, of een heidegebied tegenwoordig vooral geroemd om hun natuurwaarden, terwijl ze hun oorsprong en deels hun betekenis te danken hebben aan menselijk handelen. In werkelijkheid trekken natuur- en cultuurhistorische waarden vaak samen op.

i Een typisch voorbeeld van 'mensgebonden natuur': de plassen bij Maarsseveen, ontstaan als gevolg van turfwinning en nu in beheer als natuurgebied.

Landschap

'Landschap' heeft een groot aantal betekenissen, die kortweg zijn te verdelen in twee groepen. De oudste betekenis is die van een gebied, met inbegrip van de organisatie die dat gebied beheert (vergelijk de term 'waterschap'). Deze betekenis van 'gebied' komen we nog tegen in de historische aanduiding van Drenthe als 'de oude landschap'. Maar ook de betekenis die de meeste landschaps-ecologen hanteren, die landschap omschrijven in termen van relaties, zit erg dicht bij die oude betekenis. Een voorbeeld is de volgende definitie: 'een landschap is een relatiestelsel dat is ontstaan en in stand gehouden door een samenstel der werkingssferen en dat een door zijn uiterlijke verschijningsvorm te onderscheiden deel van de terrestrische ruimte is' (Schroevers, 1982). We kunnen de elementen en structuren waaruit dat landschap is opgebouwd, beschrijven en in kaart brengen. Rond de 16e eeuw begonnen schilders in de Lage Landen afbeeldingen van gebieden te maken, die aangeduid werden als 'landschappen'. Vanaf die tijd kon een landschap aan de muur worden gehangen. Vervolgens werd ook het afgebeelde object zelf meer en meer als 'landschap' aangeduid. 'Landschap' werd daarmee een visueel begrip, dat verwees naar een esthetische beleving, een soort driedimensionale ansichtkaart. Meestal zullen we een landschap vooral in visuele termen beschrijven: als mooi of lelijk, als open of gesloten. Dit is een subjectieve beleving: wat we zien is in feite een compositie die we in ons hoofd maken.

Versillende perspectieven van waaruit naar het landschap kan worden gekeken zijn verzameld in het boek 'Landschap in meervoud' (Kolen en Lemaire, 1999)

Natuur

We mogen ervan uitgaan dat heel Nederland een cultuurlandschap is, een landschap dus dat in belangrijke mate door menselijke activiteiten is gevormd. Er is dan misschien geen natuurlijk landschap in Nederland, er is uiteraard wel natuur. Veel mensen duiden zelfs het hele buitengebied - alles wat niet stedelijk is - aan met de term 'natuur'. Of het nu gaat om parken in de stad, een aantrekkelijk agrarisch cultuurlandschap of een 'echt' natuurontwikkelingsgebied, voor veel mensen maakt het allemaal deel uit van de brede natuurbeleving.

Hier willen we de term 'natuur' op een wat beperktere wijze gebruiken, namelijk voor dat deel van de omgeving dat niet of nauwelijks door mensen is beïnvloed. In het wetenschappelijk onderzoek wordt daarbij een onderscheid gemaakt tussen de levende natuur (flora en fauna, ecosystemen) en de niet-levende natuur (aardkunde). Voor specifiek aardkundig beheer heeft Landschapsbeheer Nederland in 2004 het handboek Natuur met (w)aarde uitgebracht. De landschapsecologie bestudeert de abiotische en de biotische natuur in haar onderlinge samenhang en betreft daar soms ook de activiteiten van de mens bij. In het natuurbeleid wordt veel waarde gehecht aan het behoud van afzonderlijke soorten, maar ook aan de biodiversiteit (de soortenrijkdom). Men spreekt dan van ecologische waarden.

CULTUURHISTORISCHE ELEMENTEN (OF OBJECTEN), PATRONEN EN ENSEMBLES

Historisch geografen onderscheiden elementen als basiseenheden. Het zijn zelfstandige objecten, zoals graften, dijken en houtwallen. De elementen zijn weer opgebouwd uit verschillende onderdelen. Zo bestaat een houtwal uit een greppel, een wal met daarop weer beplanting. Elementen kunnen op zichzelf bestaan, maar kunnen ook worden samengenomen tot ensembles of patronen. Een ensemble is een ongelijksoortige, maar wel ruimtelijk en functioneel met elkaar samenhangend patroon van elementen, zoals een molengang met weteringen, boezemwateren en dijken. Een patroon bestaat uit een aantal ruimtelijk samenhangende, gelijksoortige elementen, bijvoorbeeld een wegenpatroon of een percelering. Als verzamelnaam voor dit alles gebruiken we in dit handboek vaak de term object.

 De wellicht oudste bosrank (clematis) van Nederland, bij de ruïne van het Gennepershuis (Limburg).
Natuur of cultuurhistorie?

Doel van het Handboek

Dit boek gaat over het beheer van cultuurhistorische objecten, ensembles en patronen. Het beheer van natuur- en landschapselementen wordt vaak uitgevoerd zonder specifiek cultuurhistorische doelstellingen. Hiermee wordt bedoeld dat het beheer niet in eerste instantie gericht is op het behouden van de cultuurhistorische informatiewaarde (functie en vorm), maar meer op het versterken van natuur- en/of landschapswaarden. Hierdoor kan onbedoeld afbreuk worden gedaan aan de cultuurhistorische betekenis van het element, of de verzameling elementen (patroon of ensemble).

Het handboek is bedoeld voor iedereen die actief betrokken is bij het natuur- en landschapsbeheer, en die geïnformeerd en geïnspireerd wil worden omtrent de mogelijkheden van het cultuurhistorisch beheer. Het handboek biedt:

- kennis over (het beheer van) cultuurhistorische elementen;
- kennis over de keuzemogelijkheden bij behoud en beheer van cultuurhistorische elementen;
- een stappenplan voor een goed cultuurhistorisch beheer;
- kennis over strategieën en referenties die bij het cultuurhistorisch beheer betrokken kunnen worden;
- inzicht in de knelpunten bij het beheer van cultuurhistorische waarden;
- een overzicht van de belangrijkste organisaties op het gebied van archeologie, historische geografie, bouwhistorie, architectuurgeschiedenis en monumentenzorg.

Doelgroepen

Het handboek biedt in eerste instantie een handreiking aan (professionele en vrijwillige) beheerders van cultuurhistorische objecten in natuur en landschap. Het betreft de provinciale organisaties Landschapsbeheer, particuliere grondeigenaren, terreinbeherende organisaties en verschillende overheden. In tweede instantie kan het rapport ook mensen bij adviesbureaus en planvormers inspireren met betrekking tot de cultuurhistorische kwaliteiten in het landschap.

Leeswijzer

Het Handboek is opgedeeld in een aantal onderdelen die door middel van een tabblad zijn gescheiden. Het deel CULTUURHISTORISCH BEHEER gaat dieper in op de stappen die beheerders het beste kunnen nemen en de keuzes die nodig zijn om tot een verantwoord cultuurhistorisch beheer te komen. Er wordt ingegaan op bronnen, strategieën, beheerdoelen, referentiebeelden, kortom allemaal zaken waar men in de praktijk van het beheer mee te maken krijgt.

Het deel CULTUURHISTORISCHE BEHEERMODELLEN vormt het centrale gedeelte van het Handboek. Deze module geeft voor een groot aantal verschillende typen landschapselementen aan wat het is, waar het voorkomt, wat de beheerstrategieën zijn en hoe die moeten worden uitgewerkt, het geeft een nader signalement van element die tot het hoofdtype behoren en het geeft een overzicht van de relevante literatuur. Daar waar het kan is tevens doorverwezen naar websites en/of organisaties die zich met het betreffende elementen bezighouden. Bij elk 'beheermodel' is tevens een kort interview opgenomen met een beheerder. Deze interviews zijn geen typische voorbeelden van "hoe het moet", maar geven aan hoe moeilijk het is om het te doen "zoals het moet". Dus ook met welke complicaties je als beheerder in de praktijk te maken krijgt.

Het deel CULTUURHISTORISCHE LANDSCHAPPEN geeft een beschrijving van de historisch-geografische ontwikkelingsgeschiedenis van de verschillende landschapstypen, waar nodig nog eens uitgesplitst in sub-landschappen, zoals het oostelijk zandgebied en het zuidwestelijk zeeleigebied.

Tot slot is er nog een deel BIJLAGEN. Achter dit tabblad vindt u een adressenlijst van organisaties die zich bezighouden met (beheer van en/of onderzoek naar) cultuurhistorische waarden. Tevens is een literatuuroverzicht opgenomen, alsmede een overzicht van cultuurhistorische databanken op internet. Wat niet is opgenomen is een overzicht van subsidie- en financieringsmogelijkheden. Hiervoor verwijzen wij graag naar de website www.chbeheer.nl, en naar de websites van Belvedere (www.belvedere.nu) en die van de Stichting Recreatie (www.kicrecreatie.agro.nl).

DEEL 2

CULTUURHISTORISCH BEHEER

CULTUURHISTORIE: EEN NADERE KENNISMAKING

Het Nederlandse landschap is een cultuurlandschap, dat in de loop van duizenden jaren lang door mensen is vormgegeven. De mens heeft bossen gekapt en omgezet in akkers, weilanden en heidevelden, veengebieden ontwaterd, heggen aangeplant en beken rechtgetrokken. Door al die activiteiten werd het oorspronkelijke natuurlandschap omgezet in een cultuurlandschap. Dat cultuurlandschap heeft een eigen waarde. De menselijke activiteiten hebben geleid en leiden nog steeds tot een grote variatie aan (deel-)cultuurlandschappen, die een leefmilieu vormen voor planten- en diersoorten. Zo worden turfwinninglandschappen, zoals de Vinkeveense plassen en de Weerribben, of een heidegebied tegenwoordig vooral geroemd om hun natuurwaarden, terwijl ze hun wording en deels hun betekenis te danken hebben aan menselijk handelen. Een belangrijk deel van de 'rode lijst' soorten, waar Nederland een bijzondere verantwoordelijkheid voor heeft, is gebonden aan cultuurlandschappen.

Opeenvolgende periodes

Cultuurlandschappen dragen de sporen van hun geschiedenis. Menselijke activiteiten die door de eeuwen heen hebben plaatsgevonden, hebben sporen in het landschap achtergelaten. Zo vinden we in het landschap prehistorische grafheuvels, die al duizenden jaren geleden zijn aangelegd en die, meestal omdat het land nadien slechts extensief werd gebruikt, tot op heden zichtbaar zijn gebleven. Uit de Middeleeuwen stammen veel slotenpatronen, zo ook de stratenpatronen van de meeste dorpen en steden, de oudste dijken en gebouwen en een deel van de houtwallen en heggen. Uit de eeuwen nadien stammen droogmakerijen, buitenplaatsen en parken, productiebossen en opnieuw honderdduizenden hectaren ingericht cultuurland. Al die sporen maken dat we het landschap als een soort geschiedenisboek kunnen lezen. Veel cultuurhistorische objecten hebben hun oorspronkelijke functie geheel of grotendeels verloren, andere worden nog dagelijks gebruikt.

Wie houdt zich met cultuurhistorie bezig?

Onderzoek naar, en advisering over, cultuurhistorie is vanouds verspreid over verschillende vakgebieden, waarvan archeologie, architectuur/bouwhistorie, historische geografie en historische ecologie, de belangrijkste zijn. Daarvan kijkt de **architectuurhistorie** vooral naar de geschiedenis en betekenis van gebouwen, steden en parken. Ontwerptekeningen, ideeënboeken en archieven dragen eraan bij een beeld van die geschiedenis te geven. De architectuurhistorie houdt zich bijvoorbeeld bezig met interieurs, buitenplaatsen, industrieel erfgoed, stedenbouw, maar ook bijvoorbeeld met kleurgebui, wederopbouwarchitectuur en monumentaal groen. **Bouwhistorie**, een vakgebied dat de laatste jaren sterk is gegroeid, kijkt meer naar constructies en bouwsporen en lijkt soms veel op archeologie.

De **archeologie** houdt zich, althans in Nederland, bezig met het bodemarchief (de zaken die zich in de grond bevinden) en met prehistorische en enkele middeleeuwse bovengrondse overblijfselen. Bij de laatste gaat het vooral om objecten waarover geen of weinig schriftelijke gegevens bestaan en die alleen met archeologische methoden goed kunnen worden onderzocht. Een deel van die archeologische methoden, zoals opgraven en in mindere mate onderzoek met een grondboor, kunnen sporen in de bodem beschadigen of vernietigen. Deze methoden zijn daarom voorbehouden aan officieel geregistreerde archeologen.¹⁾

 Door middel van het graven van een kleine 'proefsleuf' nemen archeologen een kijkje in de ondergrond.

¹⁾ Zie www.sikb.nl

De **historische geografie** heeft (strikt genomen) meer een eigen beschouwingwijze, de ruimtelijke invalshoek, dan een eigen onderzoeksobject. In de Nederlandse verhoudingen echter zijn sporen van vroegere menselijke activiteiten die buiten het terrein van de bouwhistorie en de archeologie vallen, in de praktijk het werkterrein van de historisch-geografen geworden. Het gaat daarbij om zaken als nederzettingvormen, wegenpatronen, kavelpatronen, bolliggende akkers, heggen en houtwallen, waterstaatswerken (dijken, sluizen), kleine elementen (wegkruisen, grenspalen, poelen, doorbraakkolken enz.), sporen van delfstoffenwinning (bijvoorbeeld petgaten en boerenkuilen) en sporen van oude bodemgebruiksvormen (hoogstamboomgaarden, heidevelden). Een aantal van die objecten wordt ook bestudeerd door de **historische ecologie**, een jong vakgebied dat zich richt op de invloed van mensen op ecosystemen in het verleden.²⁾

De historisch geograaf bekijkt losse (landschaps)elementen en hun onderlinge samenhangen: ensembles en patronen. Een ensemble is een ongelijksoortige, maar wel ruimtelijk en functioneel met elkaar samenhangende groep elementen, zoals een molengang met weteringen, boezemwateren en dijken, die samen zorgen voor een droge polder. Een patroon bestaat uit een aantal ruimtelijk samenhangende, gelijksoortige elementen, bijvoorbeeld een wegenpatroon of een percelering. Dit handboek is met name vanuit de invalshoek van de **historische geografie** geschreven.

 De overeenkomsten en verschillen tussen de vakgebieden blijken wanneer eenzelfde object vanuit verschillende disciplines, elk door een eigen bril, wordt bestudeerd. Zo zal bij de bestudering van een kasteelruïne (in dit geval de ruïne van het Gennepershuis in Noord-Limburg) de bouwhistoricus het eerst naar het muurwerk kijken, de architectuurhistoricus naar de vorm en ligging van gebouw en tuinen, de archeoloog naar de grondsporen, de historisch-geograaf vooral naar de relatie met de omgeving en de historisch-ecoloog naar muur- en stinzefflora.

²⁾ Dirx et al., 1992.

EEN BIJZONDERE CATEGORIE CULTUURHISTORISCHE OBJECTEN: HET BODEMARCHIEF

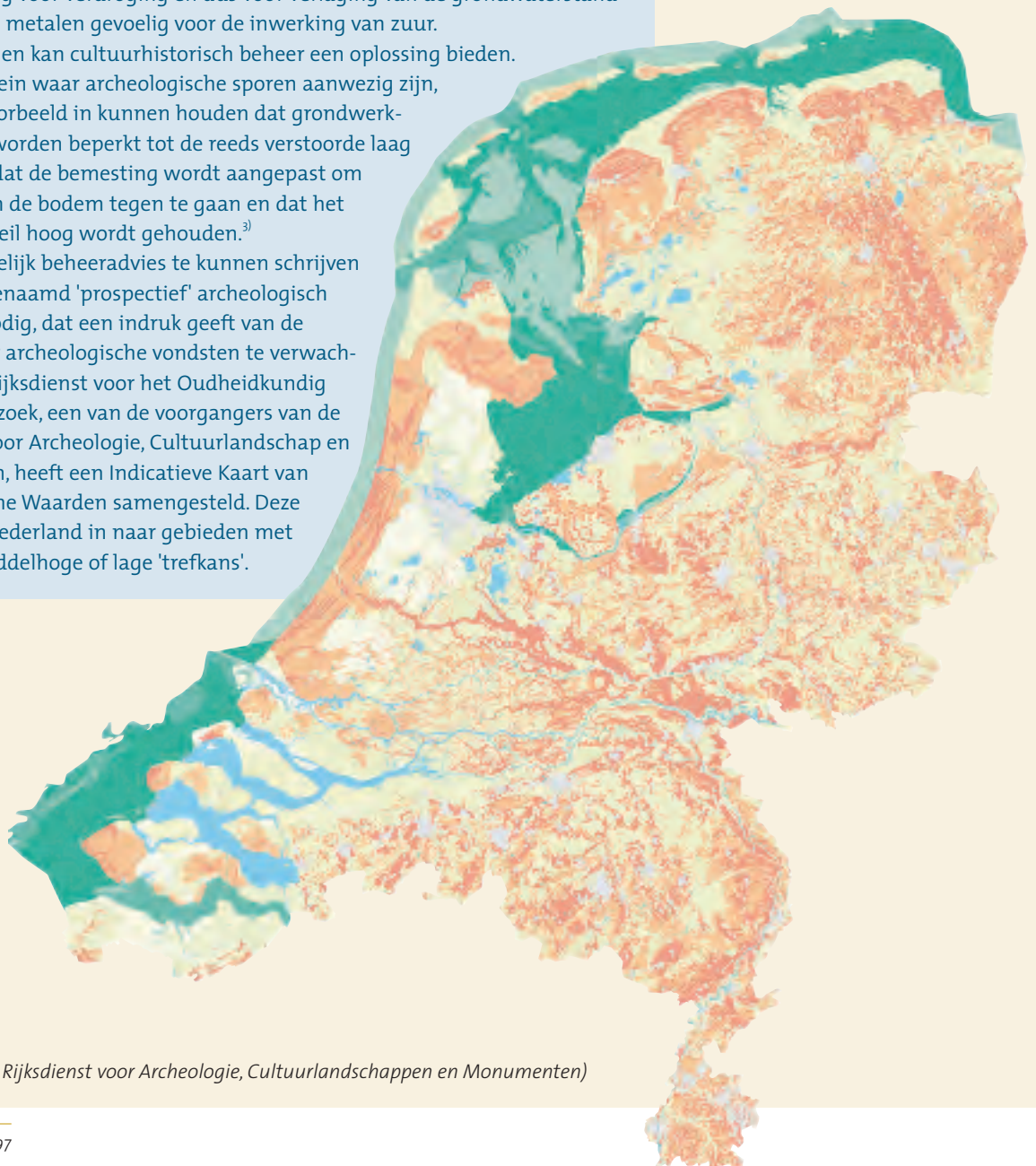
De term bodemarchief wordt gebruikt voor de resten van vroegere menselijke activiteiten die in de bodem bewaard zijn gebleven, maar die niet zichtbaar zijn aan de oppervlakte. Het gaat om uiteenlopende zaken, zoals fundamenten, grondsporen (zichtbaar als verkleuringen in de bodem) en losse voorwerpen (munten, aardewerk, botten, metalen of stenen bijlen). Deze resten worden bedreigd door bijvoorbeeld graafwerk voor huizenbouw of wegenaanleg. Voorafgaand aan graafwerk wordt tegenwoordig archeologisch onderzoek uitgevoerd, dat in ieder geval zorgt voor documentatie.

Een minder bekende maar niet minder ernstige bedreiging wordt gevormd door bodembewerking, zoals (diep)ploegen. Daarnaast zijn er sluipende bedreigingen, zoals verzuring en verlaging van de grondwaterstand die over een langere tijd een ernstige aantasting van het bodemarchief kunnen betekenen. De gevolgen van deze bedreigingen zullen per materiaal verschillen. Zo zijn organische materialen gevoelig voor verdroging en dus voor verlaging van de grondwaterstand en zijn vooral metalen gevoelig voor de inwerking van zuur.

In deze gevallen kan cultuurhistorisch beheer een oplossing bieden.

Voor een terrein waar archeologische sporen aanwezig zijn, zou dat bijvoorbeeld in kunnen houden dat grondwerkzaamheden worden beperkt tot de reeds verstoorde laag (bouwvoor), dat de bemesting wordt aangepast om verzuring van de bodem tegen te gaan en dat het grondwaterpeil hoog wordt gehouden.³⁾

Om een dergelijk beheeradvies te kunnen schrijven is vooraf zogenaamd 'prospectief' archeologisch onderzoek nodig, dat een indruk geeft van de plekken waar archeologische vondsten te verwachten zijn. De Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, een van de voorgangers van de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, heeft een Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden samengesteld. Deze IKAW deelt Nederland in naar gebieden met een hoge, middelhoge of lage 'trefkans'.

➡ IKAW (bron: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschappen en Monumenten)

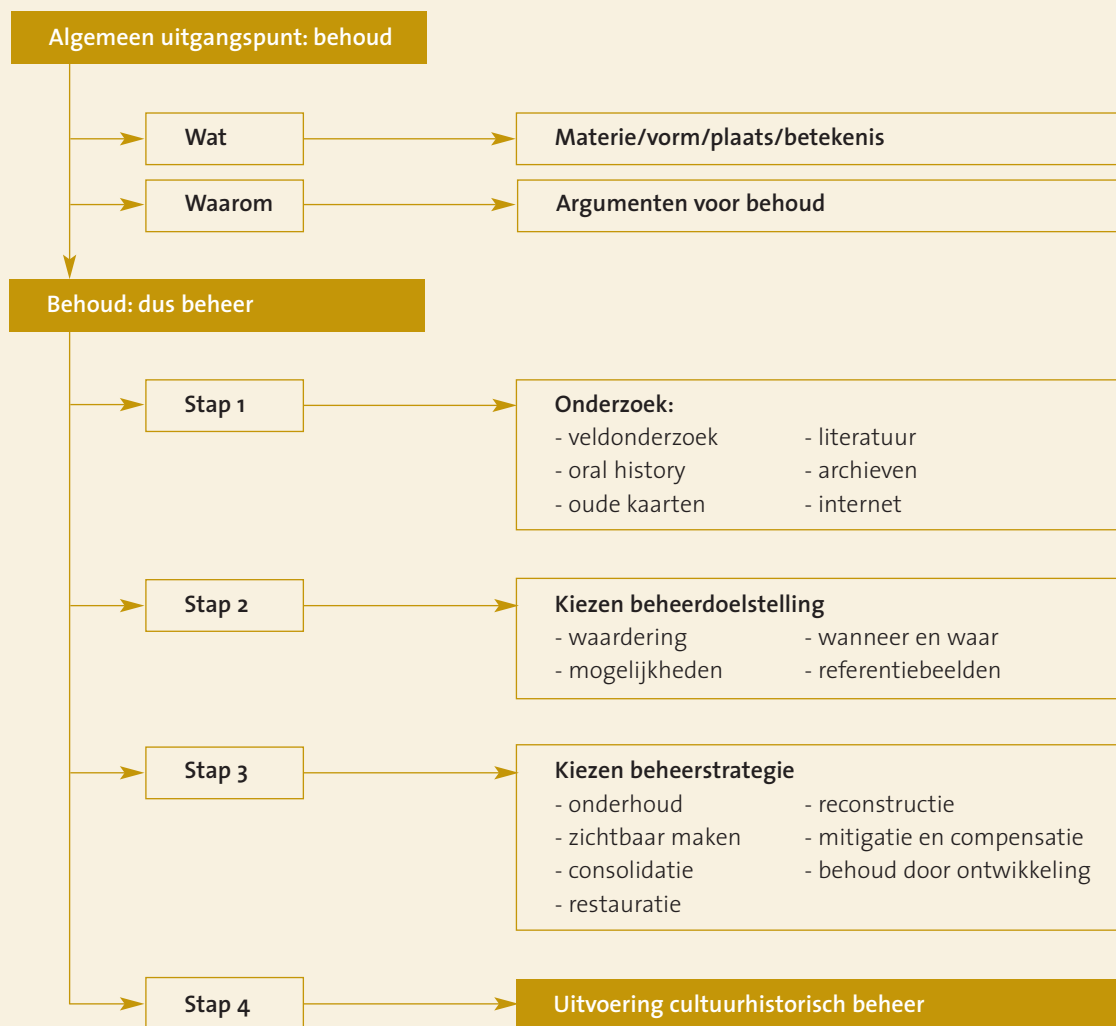
³⁾ Naar Renes et al., 1997

De voorbeelden maken wel duidelijk dat er zowel in thema's als in methoden veel overlappings bestaan. De laatste jaren is er dan ook een groeiende samenwerking tussen de verschillende vakgebieden. Zo worden er op verschillende universiteiten gemeenschappelijke masteropleidingen aangeboden en zijn er steeds meer onderzoeksbureaus die verschillende van de genoemde werkt terreinen bestrijken. De belangrijkste instituten, de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (Amersfoort) en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (Zeist) zijn in 2006 opgegaan in de nieuwe Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, gevestigd in Amersfoort.

Behoud

Cultuurhistorische en aardkundige waarden zijn moeilijk vervangbaar. Dat maakt dat het zinvol is om ze te behouden. Het is echter niet wenselijk om alles te behouden: dat zou het landschap tot een museum maken waarin geen nieuwe activiteiten mogelijk zijn. De praktijk van het landschapsbehoud bestaat uit het maken van keuzes, waarbij we moeten aangeven wát we willen behouden en waarom.

i Het schema geeft aan wat de belangrijkste aandachtspunten zijn bij het behoud en beheer van cultuurhistorische waarden. In de tekst van dit hoofdstuk worden al de verschillende stappen op weg naar een goed cultuurhistorisch beheer nader uitgelegd.

Wat willen we behouden?

Bijna overal liggen in het landschap cultuurhistorische sporen uit ons verleden. Net zoals deze ooit zijn ontstaan uit menselijk handelen, zullen door nieuwe ingrepen oude sporen verdwijnen en zal tegelijkertijd ook weer nieuwe cultuurhistorie ontstaan. Beheer van een historisch cultuurlandschap betekent niet dat er een kaasstolp over het landschap wordt gezet en er niets meer mag veranderen. Veeleer gaat het om het begeleiden van verandering, waardoor belangrijke historische waarden (en ook natuur- en esthetische waarden) blijven bestaan. Dat betekent ook dat er keuzes moeten worden gemaakt.

In de volgende paragraaf wordt een reeks argumenten genoemd om historische elementen en structuren in het landschap te behouden. Daarbij springen er twee argumenten uit. Het eerste is het tijdsgebonden karakter van cultuurhistorische objecten. Dat maakt dat verdwijnen onomkeerbaar is. Men kan wel vormen nabootsen, maar de processen die tot de vorming van die objecten hebben geleid, bestaan niet meer.

Het tweede argument is dat van historische landschapselementen en -structuren als bron van kennis van het verleden. Men spreekt in dit verband wel van de informatiewaarde. Dit begrip kan helpen om keuzes te maken, door als uitgangspunt te nemen dat de historische ontwikkeling en kenmerken van een cultuurlandschap herkenbaar moeten blijven. Twee groepen objecten zijn de belangrijkste 'dragers' van die informatie:

- de algemene karakteristieken van een landschapstype. Dit zijn de elementen, patronen en structuren die over een lange periode constant zijn gebleven. Zij bepalen grotendeels het karakter van een landschap of een gebied. In laag-Nederland zijn het de hoofdvormen van landinrichting (zoals verkavelingspatronen en weteringen) en in hoog-Nederland gaat het vooral om oude bodemgebruikseenheden (essen en kampen).
- sporen van kenmerkende ontwikkelingen die het landschap hebben gevormd. Voorbeelden zijn resten van waterstaatskundige ontwikkelingen, sporen van vestingbouw en bijzondere vormen van landbouw. Veel van deze sporen horen bij bepaalde perioden en zijn ook kenmerkend voor bepaalde streken. Zo liggen de grootste concentraties van eendenkooien in de komgronden van het rivierengebied. Tabaksschuren, restanten van de teelt van tabak die in Nederland vanaf de zeventiende eeuw werd uitgevoerd, vinden we vooral op de zuidelijke helling van de Utrechtse Heuvelrug. Een derde voorbeeld zijn hennepakkers: kleine, door sloten omgeven landjes in de veengebieden van Utrecht en Zuid-Holland, waarop in de 17e en 18e eeuw hennep werd geteeld voor de touwindustrie.

i Een karakteristieke tabaksschuur bij Els. Tabaksschuren zijn de enige restanten van de teelt van tabak die in Nederland vanaf de zeventiende eeuw werd uitgevoerd.

Materie, vorm, plaats en betekenis

Meer in detail, op het niveau van afzonderlijke elementen en structuren, gaat het in de discussie 'wat te behouden' om de volgende begrippen: materie, vorm, plaats en betekenis.⁴⁾

- de term materie duidt op het originele (oorspronkelijke, authentieke) materiaal van het object. Voorbeelden zijn het muurwerk, de grondsporen en de bodemprofielen. In de archeologie staat het originele materiaal, zoals dat in de bodem bewaard is gebleven, centraal. Ook bij gebouwen is, althans in theorie, de nadruk in de loop van de afgelopen eeuw steeds meer komen te liggen op het behoud van oorspronkelijke materialen. Oud houtwerk of oude dakpannen worden alleen nog maar vervangen wanneer dat noodzakelijk is. De belangrijkste reden is de betekenis van oorspronkelijk materiaal voor wetenschappelijk onderzoek. Een reproductie van een schilderij kan net zo mooi zijn als het origineel, maar alleen het origineel leent zich voor onderzoek naar de gebruikte materialen of de mogelijke tekening onder de verf. Evenzo kan bij een gebouw alleen oorspronkelijk houtwerk worden onderzocht op ouderdom van het gebruikte hout, de constructiewijze en eventuele latere reparaties. Ook grondlichamen, zoals dijken of houtwallen, kunnen informatie geven over de opbouw in de loop van de tijd. Bij behoud door restauratie van gebouwen wordt daarom geprobeerd om oud muurwerk of kozijnen etc. zo lang mogelijk in stand te houden. Hetzelfde geldt voor sporen in de bodem, zoals paalgaten van gebouwen, bodemlagen in een grafheuvel of prehistorische voorwerpen in hun bodemkundige context. Archeologen proberen daarom hun terreinen optimaal te beschermen, bijvoorbeeld door een grafheuvel met een extra meter zand te bedekken. Bij groene elementen is periodieke vervanging nodig om het levende materiaal te behouden, maar zelfs hier bieden hakhoutstobben een voorbeeld van oude materie.⁵⁾

 Hakhoustoof op de Veluwe, in de buurt van Drie.

⁴⁾ Renes e.a., 1997.

⁵⁾ Zie bijvoorbeeld Spek et al, 2005.

- vorm (met daarmee samenhangend een concept of idee waarom die vorm op deze plek is toegepast) duidt op het uiterlijk of het aanzien van het object. Een extreem voorbeeld is een gerestaureerde botter, waarin na talloze reparaties geen spoorje oorspronkelijk houtwerk meer is overgebleven, maar waarin de oorspronkelijke vorm wel al die tijd intact bleef. Bij restauraties van gebouwen wordt vaak zichtbaar gemaakt welk deel uit origineel materiaal bestaat. Bij gerestaureerde grafheuvels is daarentegen alleen de uiterlijke vorm hersteld (gereconstrueerd) en is daardoor niet meer te zien wat nog van de oorspronkelijke materie over was. Toch is het wel belangrijk om te kunnen beoordelen of de restauratie is gebaseerd op veel of op zeer weinig overgebleven gegevens. Nog weer anders is het bij levend materiaal, zoals struiken of bomen in een park. In dit geval is periodieke vervanging onlosmakelijk verbonden met de aard van het object.

☞ Een aantal keurig gerestaureerde grafheuvels bij Mander, in Twente.

- plaats duidt op de ligging, ook in relatie tot de omgeving. Overplaatsing naar een openluchtmuseum is soms de beste manier om een gebouw te behouden. Maar een deel van de historische informatie is gebonden aan de plek. Naarmate de belangstelling voor de omgeving van een monument in de loop van de 20ste eeuw toenam, stuitte verplaatsing op steeds minder bijval. Toch is er soms voor verplaatsing nog wel wat te zeggen, als het object anders zeker zou verdwijnen of als functioneren onmogelijk zou worden (een windmolen temidden van hoge flatgebouwen). Windmolens zijn in het verleden bijna roerende objecten geweest: ze werden vaak in hun geheel verkocht en door een nieuwe eigenaar afgebroken en op een andere plek weer opgebouwd. Toch blijft plaats belangrijk. Een houtwal is bijvoorbeeld aangelegd om een stuk bouwland te beschermen tegen wild en vee; de plek van de houtwal markeert een historische grens tussen bouwland en weidegebieden. Door die houtwal te verplaatsen, verdwijnt (behalve het oorspronkelijke profiel met de onderzoeksmogelijkheden die dat biedt) ook een deel van de historische informatie over het landschap. Cultuurhistorie laat zich minder gemakkelijk elders compenseren dan natuur.

☞ *Het zogenaamde 'klupkeshuus' in het openluchtmuseum van Ootmarsum, Twente. Overplaatsing van een dergelijk object naar een museum is vaak de beste manier om het te behouden.*

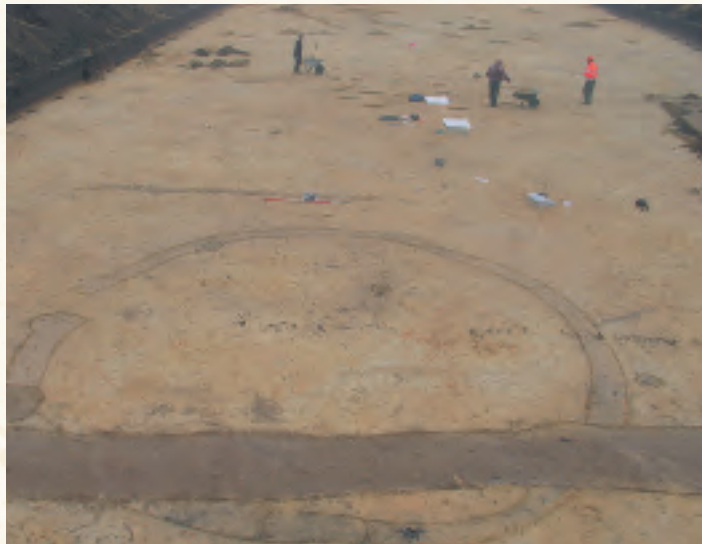

- betekenis tenslotte duidt op de wijze waarop een object functioneert. De boerderij die verbouwd is tot woonhuis heeft een totaal andere uitstraling dan een boerderij die nog in gebruik is als boerderij.

In de praktijk ontstaan er voortdurend conflicten over wat te behouden. In de officiële monumentenzorg (geformuleerd door de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurhistorie en Monumenten) staat behoud van materie voorop, zoals geformuleerd in het Verdrag van Venetië. In dit verdrag stelden monumentenzorgers vast dat behoud vóór reconstructie gaat, met als belangrijkste argument de wetenschappelijke waarde.

De andere kant is echter een voortdurende behoefte om te onderzoeken en te verfraaien. Bij archeologische objecten is het dilemma dat we het moeten opgraven om de informatie te krijgen, maar dat opgraven tegelijk betekent dat een groot deel van het object zelf vernietigd wordt.

➡ *Archeologen zijn bezig met een opgraving in Eersel, in het plangebied Kerkebogten. De foto toont een kringgreppel van een grafheuvel uit de Midden-Bronstijd (1800-1500 voor Chr.).*

Behoud van gebouwen met de oude functie is vaak onmogelijk. Een nieuwe functie zoeken is op zichzelf geen probleem, maar heeft soms wel grote consequenties voor de vorm. Vooral bij specifieke gebouwtypen komt dat soms hard aan: een fabriek die als cultureel centrum wordt gebruikt of een kerk die bewoond wordt.

Verplaatsing komt vooral veel voor bij losse objecten, zoals wegkruisen, grensstenen en gevelstenen. Zo wordt straatmeubilair verplaatst bij wegverbredingen en zijn veel dijkpalen verplaatst bij dijkverbeteringen. Ook vandalisme kan een reden zijn om historische objecten te verplaatsen. Van de vele grenspalen die Nederland rijk is, staat nog maar een klein deel op de oorspronkelijke plek, hoewel die palen hun historische belang juist danken aan de exacte plek waarop ze staan. Bij wegkruisen ontstaan soms interessante discussies. Als een kruis is opgericht op de plek van een misdaad of ongeluk, zit de historische waarde vooral in de oorspronkelijke locatie. Bij een kruis dat een wegsplitsing markeert, is verplaatsing bij veranderingen in de wegen echter wel bespreekbaar.

De discussie over behoud van vorm, materie of functie kunnen we illustreren aan de hand van een kasteelruïne. Voor een kasteelruïne is consolidatie (vastleggen van de huidige vorm en materie door bijvoorbeeld het afdekken met een beschermende laag) de beste manier om de informatie in stand te houden. Als een ruïne weer wordt opgebouwd, komt het dichterbij de oorspronkelijke vorm, maar gaat een deel van de originele sporen verloren. Nog onlangs speelde dit dilemma bij de discussies over de 'herbouw' van het Valkhof in Nijmegen, waarbij overigens ook de oude vorm slechts in zeer grote lijnen bekend is. Hier zou de reconstructie een 20ste-eeuws gebouw met het uiterlijk van een kasteel hebben opgeleverd, ten koste van een bijzonder 19e-eeuws stadspark en ten koste van de authentieke ondergrondse resten van het oorspronkelijke kasteel.

VAN DER LAAN IS TEGEN HERBOUW DONJON NIJMEGEN

Van onze verslaggeefster Anja Slijter

ARNHEM - Staatssecretaris Van der Laan van Cultuur is tegen herbouw van de donjon in Nijmegen. Een nieuwgebouwde toren is strijdig met de cultuurhistorische betekenis van het Valkhofpark. Bovendien is herbouw geen ontwikkeling die uit cultuurhistorisch oogpunt gewenst is, aldus de staatssecretaris. Van der Laan liet dit het college van B en W van Nijmegen donderdag per brief weten. Het advies van de staatssecretaris zet het Nijmeegse referendum op 7 maart in een ander daglicht. Op initiatief van D66 spreekt de bevolking zich, tegelijkertijd met de gemeenteraadsverkiezingen, uit over het herbouwen van de donjon. De verwachting is dat de Nijmeegse bevolking in meerderheid voor stemt. Een replica van de donjon torent al een halfjaar boven de stad uit. Honderdduizend bezoekers beklommen de toren.

Het Valkhofpark, de bodem en het gezicht van Nijmegen zijn echter driedubbel beschermd. Daarom beslist uiteindelijk de staatssecretaris over veranderingen aan de rijksmonumenten. Volgens Bert de Vries, woordvoerder van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek en Rijksdienst voor Monumentenzorg, was het verstandiger 'als eerst advies was gevraagd voordat een referendum was uitgeschreven'. Weliswaar is het standpunt van de staatssecretaris slechts een advies, maar wel een zwaarwegend advies. Staatssecretaris Nuis torpedeerde eerder op dezelfde manier de herbouw van de Valkhofburcht.

Wethouder Paul Depla is niet onder de indruk. 'Laat de burgers van Nijmegen zich volgende week nu eerst maar eens uitspreken over de donjon', zegt hij. Wanneer hij dat mandaat krijgt, wil hij gesprekken gaan voeren met de staatssecretaris.

(bron: Volkskrant, 3 maart 2006)

NIJMEGEN WIL HERBOUW DONJON

Door onze verslaggever

Nijmegenaren zien herbouw van de donjon zitten. Een ruime meerderheid van de kiezers zei gisteren 'ja' tegen een hoge toren in het Valkhofpark.

Bij het referendum dat gelijktijdig werd gehouden met de gemeenteraadsverkiezingen, koos 60 procent van de kiezers voor een 'nieuwe' toren in de ruïne van de voormalige middeleeuwse Valkhofburcht.

Ter gelegenheid van de viering van Nijmegen 2000 stad staat op dit moment in het Valkhofpark een tijdelijke toren, opgetrokken met steigers en zeildoek. Dit model is geïnspireerd op tekeningen van het bouwwerk dat keizer Frederik I Barbarossa omstreeks 1150 op deze plaats liet neerzetten.

Het bouwsel is zo populair dat een meerderheid van de kiezers het wil vervangen door een stenen toren.

PvdA-lijsttrekker en grote winnaar van de raadsverkiezingen Paul Depla was heel kort in zijn reactie: „Bouwen dat ding!“ GroenLinkswethouder Lenie Scholten zei de reactie af te willen wachten van staatssecretaris Medy van der Laan van Cultuur die zich eerder weinig enthousiast uitliet over de bouwplannen in het historische Valkhofpark.

(bron: De Gelderlander, 8 maart 2006)

Een houtwal is een ander voorbeeld van mogelijk tegenstrijdige behoudsdoelen en de noodzaak van zorgvuldige afwegingen. Bij de nadruk op materie zou het beheer erop gericht zijn oude bomen en stobben te beschermen. Ligt de nadruk op de vorm, dan is men eerder geneigd de wal regelmatig opnieuw in te planten. In beide gevallen dient de wal regelmatig te worden aangevuld. Verplaatsing van een wal betekent dat het oorspronkelijke bodemprofiel onherroepelijk verdwijnt en betekent daarbij het verlies van de historische plek en omgeving.

☞ *Oude boswal, beplant met eikenbomen. Wil je een dergelijk element behouden, dan moet de wal regelmatig worden aangevuld. Indien de cultuurhistorische waarde voorop staat, zal ook opnieuw een hakhoutbeheer gevoerd moeten worden.*

Waarom behoud van cultuurhistorische waarden?

Waarom zouden we oude gebouwen en landschappen proberen te behouden? Daarvoor is een reeks argumenten te geven.

Het ethische argument: de wortels van onze cultuur

Een oud cultuurlandschap vertegenwoordigt de geschiedenis van onze cultuur. In het verlengde hiervan staat het argument van onvervangbaarheid: een bepaald cultuurlandschap is een eenmalig verschijnsel. Verdwijnen van cultuurhistorische waarden is een onomkeerbaar proces; wat weg is, komt nooit terug. In dit opzicht verschilt cultuurhistorie van een deel van de natuurwaarden, die wel vervangbaar zijn.

Het wetenschappelijke argument: het landschap als historische bron

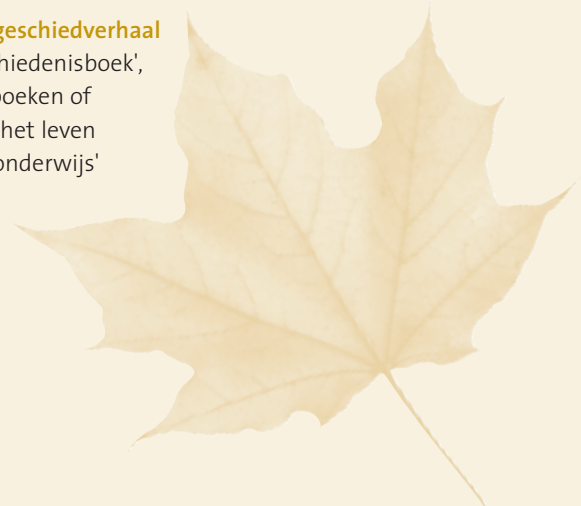
Bij het wetenschappelijke argument gaat het om het landschap als bron van kennis over de geschiedenis. Het landschap toont ons zaken waarover weinig andere gegevens voorhanden zijn. Voor sommige soorten objecten levert het landschap zelfs de enige kennisbron, bijvoorbeeld voor de archeologische sporen onder het aardoppervlak. Een ander voorbeeld is het microreliëf, de kleine hoogteverschillen in het landschap zoals rabatten en opgehoogde akkers, die niet op kaarten zijn aangegeven en die, zeker als ze in bosgebieden liggen, ook op luchtfoto's moeilijk zichtbaar zijn. Wel is er sinds enkele jaren het Actuele Hoogtebestand Nederland (AHN), dat een zeer gedetailleerd beeld van hoogteverschillend geeft, maar ook de informatie hiervan vervangt nog niet het onderzoek in het terrein. Een derde voorbeeld vormen de zogenaamde 'kleine landschapselementen'. De topografische kaart geeft houtwallen, heggen, boomsingels, sluisjes en wegwakruisen aan, maar geeft geen aanvullende informatie over uiterlijk, materiaal en historische achtergronden. Voor al dit soort zaken geldt, dat de makers zelden sporen achterlieten in archieven of literatuur. De enige bron is het landschap zelf.

Dat maakt het ook noodzakelijk om objecten die verdwijnen, goed te documenteren, zoals archeologen en bouwhistorici voortdurend doen. Toch is documenteren niet voldoende, omdat onderzoekstechnieken nog voortdurend worden verbeterd. Een object dat verdwijnt, kan dan wel met de huidige technieken perfect onderzocht worden, voor toekomstige technieken is het niet meer beschikbaar. Als de keuze gaat tussen onderzoeken of laten liggen, verdient het laatste dan ook altijd de voorkeur.

Het educatieve argument: het landschap als aanschouwelijk geschiedverhaal

Het educatieve argument sluit aan bij het 'landschap als geschiedenisboek', als bron om geschiedenis uit te leggen. Beter dan een stapel boeken of foto's kan een wandeling door het landschap inzicht geven in het leven van vroegere bewoners. Met de opkomst van het 'Omgevingsonderwijs' wordt dit argument belangrijker dan ooit.

 De barak van Tollebeek (Noordoostpolder), voor en na de restauratie. Met het herstel van de barak is een stukje poldergeschiedenis weer levend gemaakt.

Het ecologische argument: de soortenrijkdom van de mensgebonden natuur

Specifieke half-natuurlijke ecosystemen ontwikkelden zich doordat lange tijd een bepaald beheer werd gevoerd. Houtwallen, hakhoutbossen, heidevelden en schrale graslanden zijn cultuurlandschappen met een eigen rijkdom aan soorten. Een belangrijk deel van de Nederlandse flora en fauna, waaronder een substantieel deel van de 'rode-lijst soorten', is gekoppeld aan het cultuurlandschap. Dat betreft in de meeste gevallen soorten die gebonden zijn aan biotopen die zonder de invloed van de mens zeldzaam zouden zijn geweest of soorten die zich hebben aangepast aan het cultuurlandschap. Soms zijn dit soorten van dynamische milieus, zoals kwelders en rivieroeveren, maar vaker gaat het om soorten die afhankelijk zijn van stabiele milieus. Tot de laatste groep behoren vooral oude cultuurlandschappen en cultuurlandschapselementen die lange tijd een bepaald beheer hebben gehad. Voorbeelden zijn stinsenflora, muurvegetatie, heide, houtwallen, hakhoutbossen en schrale graslanden. Dergelijke halfnatuurlijke ecosystemen ontwikkelden zich langzaam.

 Een brongebied op een stuwwal in Twente. Deze bronnen voeden een aantal beken die afstromen over de flanken van de stuwwal. De brongebieden en beekjes bieden ook een leefmilieu voor bijzondere planten en vogels.

Er bestaat vaak een verband tussen de ouderdom van een bepaald type vegetatie of landgebruik en het voorkomen van soorten. Zo liggen in oudere graslanden grotere mierenhopen en hebben oudere houtwallen en bossen een groter aantal (houtige) soorten. Bij een onderzoek naar deze landschapselementen bleek een aantal soorten bosplanten niet voor te komen in beplantingen van minder dan tachtig jaar oud. De achtergronden zijn niet geheel duidelijk, maar waarschijnlijk heeft het te maken met de extreem langzame verbreiding van een aantal soorten. Verdwijnen van dergelijke objecten is moeilijk te compenseren en is in de praktijk vaak onomkeerbaar. Cultuurhistorisch beheer draagt daarmee bij aan de biodiversiteit.

Het economische argument: geld verdienen aan het landschap

Cultuurlandschappen hebben een economische waarde. Het meest direct blijkt dat uit recreatie en toerisme. Daarnaast biedt een aantrekkelijk landschap ook een gezochte vestigingsplaats voor bewoners en bedrijven.

Diversiteit: het eigene van een landschap

Oude gebouwen en landschapselementen zijn voor een belangrijk deel bepalend voor het eigen karakter van de afzonderlijke landschappen en voor de verscheidenheid binnen het Nederlandse landschap als geheel. Iemand die op een onbekende plaats in Nederland wordt afgezet kan door die kenmerken al snel zien in welk deel van het land hij of zij zich bevindt. Zaken die overal in het land hetzelfde zijn, zoals de kleur van het gras, de coniferen in een tuin of het uiterlijk van een nieuwbouwwijk, bieden daarbij geen aanknopingspunten en dragen niet bij tot de herkenbaarheid van een gebied.

In dit verband spreekt men vaak van de 'identiteit' van een landschap. Dat is niet hetzelfde als de kenmerken: de term 'identiteit' verwijst naar de relatie tussen enerzijds de kenmerken van een gebied en anderzijds de bewoners, gebruikers en bezoekers die de kenmerken benoemen en (positief of negatief) waarderen.

Het bijzondere van een gebied of een landschap wordt vaak in hoge mate gekoppeld aan de historische inrichting en elementen van dat gebied. Helemaal terecht is dat niet: ook moderne ontwikkelingen kunnen een gebied onderscheiden van andere en kunnen zelfs deel worden van de identiteit. Nog recent hebben concentraties van bepaalde vormen van landbouw, zoals de Noord-Limburgse asperges of de Kempische varkens, gebieden een nieuwe identiteit gegeven. Voor een stad kunnen markante nieuwe gebouwen eenzelfde effect hebben. Zoals Hilversum zich in de vooroorlogse jaren uit de grauwe middenmoot wist op te werken door de gebouwen van Dudok, hebben de laatste jaren verschillende Nederlandse steden beeldbepalende gebouwen of objecten gerealiseerd: de Erasmusbrug in Rotterdam, de Amersfoortse wijk Kattenbroek of het Gronings Museum en het gebouw van de Gasunie in Groningen ontwikkelden zich snel tot 'landmarks' voor de steden.

 Wat cultuurhistorisch waardevol of interessant is, hoeft niet per sé door iedereen even mooi gevonden te worden. Deze voormalige bollenschuur bij Hillegom is bijvoorbeeld zeer karakteristiek voor de 'bloembollenstreek', en daarmee van grote betekenis voor behoud van de eigenheid, maar zal niet door iedereen even mooi worden gevonden.

Een belangrijk deel van de moderne ontwikkelingen leidt echter tot verlies aan kenmerken zonder er nieuwe voor terug te geven. Vooral in de laatste halve eeuw is het landschap vervlakt doordat veel landschapselementen zijn verdwenen. Het landschap wordt steeds meer bepaald door zaken die in heel Nederland hetzelfde zijn. De oude kleinschalige landschappen zijn grootschaliger geworden doordat houtwallen en heggen werden vervangen door prikkeldraad. Aan de andere kant zijn de oude open landschappen minder open geworden doordat ze werden doorsneden met snelwegen en hoogspanningsleidingen.⁷⁾ Het eigen karakter van de verschillende Nederlandse landschappen, en daarmee de verscheidenheid binnen het Nederlandse landschap als geheel, is minder duidelijk geworden. Behoud en herstel van historische landschapselementen is een goede manier om die verscheidenheid in stand te houden.

Het esthetische argument: het mooie en het interessante

Een laatste, maar zeker niet het minst belangrijke, argument is het esthetische. Zijn de vorige aspecten vooral gebaseerd op de mening van experts, het esthetische argument verwijst naar de beleving en brengt ons bij het belang dat bewoners, gebruikers en bezoekers hechten aan historische elementen. De belevingswaarde van vooral oude cultuurlandschappen blijkt bijvoorbeeld uit de stijgende populariteit van wandel- en fietsroutes door dergelijke landschappen.

⁷⁾ Natuurverkenning 97.

De term 'schoonheid' wordt al in de Monumentenwet genoemd als een argument voor behoud. Het mag echter bij de esthetische kant van het cultuurlandschap niet alleen om schoonheid gaan, maar ook om 'het interessante' en 'het historische'. Een oud cultuurlandschap bevat verrassingen en verhalen. Veel van die verhalen zijn historisch en geven het landschap tijdsdiepte. Historische objecten bieden aanknopingspunten voor verhalen en hebben soms relaties met eigen voorouders of met bekende schrijvers, schilders of politici. Ook komen ze tegemoet aan gevoelens van nostalgie, het idealiserend terugverlangen naar dat wat geweest is.

 Hakhoutstoof bij Garderen, op de Veluwe. Onlangs zijn dit soort zeer oude eikenhakhoutbossen min of meer 'herontdekt', waardoor men heel anders is gaan aankijken tegen dit soort bossen.

Daarbij dient wel te worden opgemerkt dat die beleving samenhangt met de kennis en de belangstelling van de waarnemer. Bestudering van het landschap voegt verhalen toe en maakt dat men meer ziet en beleeft. Onderwijs en voorlichting kunnen leiden tot een andere, meer geschoolde wijze van kijken naar het landschap. Er is een grote behoefte aan informatiemateriaal over het (cultuur)landschap.⁸⁾ Er is ook een groeiende berg informatiemateriaal (van sterk uiteenlopende kwaliteit) beschikbaar, in de vorm van boeken, wandel- en fietsgidsen, streekbeschrijvingen en andere geschriften.

⁸⁾ Coeterier, 1995.

Behoud en ontwikkeling; Belvedere

Dat cultuurhistorische objecten onvervangbaar zijn, heeft in het verleden te vaak geleid tot een defensieve houding vanuit de landschapsbescherming. De activiteiten van de laatste leken vaak vooral gericht op het tegenhouden van ontwikkelingen. Die houding heeft echter in de praktijk niet altijd geleid tot behoud van waardevolle cultuurlandschappen. In een dynamisch land als het onze, met zijn enorme druk op de grond, is het tegenhouden van ontwikkelingen vaak onmogelijk. Een defensieve houding is dan vaak een verliezersstrategie.

De laatste jaren wordt meer en meer gezocht naar een meer dynamisch erfgoedbeheer. De Nota Belvedere (1999), die deze omslag sterk heeft gestimuleerd, spreekt van 'behoud door ontwikkeling'. In plaats van het tegenhouden van ontwikkelingen wordt nu gestreefd naar 'meedenken'. Een oud Chinees spreekwoord leert ons dat riet beter met de wind mee kan buigen dan knakken.

De 'agenda' van Belvedere heeft zich in eerste instantie gericht op de stedenbouwers, planologen en landschapsarchitecten, maar de laatste tijd zijn ook de 'groene' organisaties meer en meer betrokken in de uitvoering van het Belvedere-programma. In het project 'Cultuurhistorie Natuurlijk' wordt samengewerkt met de terreinbeherende organisaties en Landschapsbeheer Nederland, met als doel de beheerders van natuur- en landschapswaarden bekend te maken met de cultuurhistorische waarden en de mogelijkheden om deze te gebruiken bij de inrichting en het beheer van hun terreinen. Deze combinatie blijkt in de praktijk toch nog voor problemen te zorgen: "Natuurontwikkeling met primaire ecologische doelstellingen staat soms op gespannen voet met de cultuurhistorische waarden in het gebied. Ook is cultuurhistorisch natuurbeheer vaak duurder dan 'gewoon' natuurbeheer, is er gebrek aan geschikte cultuurhistorische kennis en is het vaak lastig om (wel aanwezige) kennis te vertalen naar inrichtings- en beheerkeuzen. Gelukkig zijn er de laatste jaren op verschillende plekken initiatieven en concrete projecten van de grond gekomen waarbij cultuurhistorie en natuurontwikkeling bij elkaar worden gebracht".⁹⁾

 Restaurant de Kas in Park Frankendael (Amsterdam), een Belvedere-project avant la lettre. De kweekkas uit 1926 van de Amsterdamse Stadskwekerij stond op de nominatie om gesloopt te worden, maar door inzet van velen is het gelukt om het unieke 8 meter hoge glazen gebouw te herbouwen tot restaurant met een eigen kwekerij.

⁹⁾ www.belvedere.nu, RO-dossier Natuurontwikkeling.

CULTUURHISTORISCH LANDSCHAP

INTERMEZZO: VOORBEEDEN VAN BEHEER A LA BELVEDERE

De nu volgende bijdragen zijn opgesteld door Vista landscape and urban design. Per landschapsvormende functie (agrarisch, wonen, infrastructuur, delfstofwinning, waterstaat en defensie) is een voorbeeldproject beschreven, waarbij telkens een verbinding tussen de historische en de nieuwe functie is gelegd.

Agrarische functie

Veel cultuurhistorisch waardevolle landschapselementen zijn de resultante van het landbouwkundige grondgebruik. Eeuwenlange agrarische tradities, zoals de esdorpencultuur in de zandgebieden en de vaarboeren in de veenweidegebieden, hebben geleid tot bijzondere landschappen. Door de grote veranderingen in de landbouw hebben veel landschapselementen hun oorspronkelijke functie verloren. Daarmee staat hun voortbestaan voortdurend onder druk. Sommige elementen hebben een nieuwe functie gekregen: denk aan de poelen en houtwallen die nu voor de natuur worden beheerd en aangelegd. Ook de toenemende betekenis van toerisme en recreatie heeft een nieuwe functionele basis gelegd onder het behoud en beheer van historische landschapselementen in het landelijk gebied. De landbouw blijft natuurlijk een grote rol spelen, maar deze wordt 'verbreed' met nieuwe functies. Steeds meer boeren zijn actief met natuur- en landschapsbeheer of 'groene diensten'. Bedrijven die stoppen worden vaak omgevormd in woonboerderijen, in het kader van de zogenaamde ruimte-voor-ruimteregeling. De belangstelling onder boeren om nieuwe buitenplaatsen of nieuwe landgoederen te stichten neemt toe. Ook hier zijn allerlei stimuleringsregelingen voor. Al deze ontwikkelingen bieden kansen voor herstel en aanleg van landschapselementen en voor actieve versterking van historische landschapspatronen. Het voorbeeldplan laat een toepassing zien van de ruimte-voor-ruimteregeling in Overijssel.

Uit cultuurhistorisch oogpunt is het belangrijk dat de nieuwe functies goed aansluiten op de historische structuur. De oude vormen hoeven niet altijd precies gekopieerd te worden, maar kunnen ook inspiratie bieden voor eigentijdse varianten. Verder is het belangrijk dat niet alleen de aanleg, maar ook het beheer van erfbeplantingen en landschapselementen wordt geregeld. De huidige ruimte-voor-ruimteregeling voor hergebruik van vrijkomende agrarische bebouwing voorziet daar nog niet in, maar het is bijvoorbeeld denkbaar om met de opbrengsten van nieuwe rode functies een beheersfonds te vormen, waarmee het beheer gefinancierd kan worden. Naast de nieuwe bewoners en gebruikers kunnen ook vrijwilligersorganisaties een rol krijgen bij het beheer.

ERVENPROJECT WIERDEN: NIEUWE WOONERVEN IN EEN AGRARISCH LANDSCHAP (2004)

Opdrachtgever: Het Oversticht

Ontwerp: Bureau Alle Hosper en Onix architecten

Per dag stoppen in Nederland gemiddeld elf agrariërs met hun bedrijfsvoering. De vrijkomende gronden worden vaak doorverkocht aan blijvende boeren of soms aan een natuurbeschermingsorganisatie, maar voor de gebouwen en de erven is vaak niet zo eenvoudig een passende nieuwe functie te vinden. De ruimte-voor-ruimteregeling is erop gericht om de sloop van storende gebouwen te bevorderen en om een goede erfinrichting te stimuleren. Voor de financiering hiervan wordt extra ruimte geboden voor nieuwe woon- of werkfuncties op het oude erf. Deze nieuwe functies kunnen ook bijdragen aan het behoud van de economische vitaliteit van het landelijk gebied.

In opdracht van de provinciale welstandsorganisatie het Oversticht is door Bureau Alle Hosper en Onix architecten een visie ontwikkeld op het hergebruik en de landschappelijke inpassing van vrijkomende agrarische bedrijfsbebouwing in Overijssel. Voor een aantal boerenerven in het kleinschalige kampenlandschap bij Wierden is een voorbeelduitwerking gemaakt. Doelstelling is behoud of liever nog verbetering van de ruimtelijk kwaliteit van het landelijk gebied. Hierbij is ervan uitgegaan dat gestopte boeren blijven wonen op hun erf en dat de woonfunctie versterkt wordt door woningen toe te voegen op de plek van oude schuren. De extra woningen kunnen bewoond worden door oudere mensen uit de buurt. De architectuur wordt afgestemd op de 'korrelgrootte' en de ruimtelijke opbouw van het bestaande erf. De nieuwe seniorenboerderijen blijven een functionele en visuele relatie houden met de oude boerderij en zo wordt ook de sociale structuur versterkt. Met de opbrengsten van de nieuwe woningen worden maatregelen voor erfinrichting en landschapsherstel gefinancierd. Nieuwe wandelpaden worden aangelegd en erf- en perceelsbeplantingen worden hersteld, waardoor het kleinschalige en groene karakter van het landschap wordt versterkt. De nieuwe wandelpaden dragen ook bij aan de openbaarheid en de recreatieve belevingswaarde van het landschap. Verwacht wordt dat de financiële marge dusdanig groot is dat de landschappelijke investeringen een bijdrage kunnen leveren aan een regionaal landschapsplan.

Wonen

De eerste bewoning van Nederland gaat terug naar prehistorische tijden. Bewoning in al zijn vormen heeft vele sporen in het landschap achtergelaten. Buitenplaatsen, boerenerven en terpen

zijn daar aansprekende voorbeelden van, met een bijzondere cultuurhistorische waarde. Zeker in de huidige tijd is de functie wonen een zeer dynamische factor: de woningbehoefte is onverminderd groot en overal zijn dorps- en stadsuitbreidingen in ontwikkeling. Of dit net als de historische buitenplaatsen of oude dorpsstructuren nieuwe kwaliteiten voor het landschap oplevert, is volop onderwerp van discussie. Vaak wordt gezegd dat de verstedelijking over het landschap 'heenwalst' en dat alle nieuwe woongebieden er hetzelfde uitzien. Dat hoeft echter niet zo te zijn. Landschappelijke patronen en cultuurhistorische elementen kunnen worden geïntegreerd in het stedenbouwkundig ontwerp en kunnen 'identiteit' geven aan een nieuwe wijk. Dit wordt ook in toenemende mate erkend. Er zijn plannen waar bijvoorbeeld oude hoogstamboomgaarden zijn opgenomen in de groenstructuur van een nieuwe wijk of waar het oorspronkelijke verkavelingspatroon terugkomt in de wegen- of waterstructuur.

In het nieuwe ruimtelijke beleid van de Rijksoverheid krijgen gemeenten meer mogelijkheden om te bouwen voor de eigen woningbehoefte. Het gevaar dreigt dat het landelijk gebied versneld wordt 'volgebouwd', maar anderzijds ziet iedereen het belang van een aantrekkelijk landelijk gebied, ook in economisch opzicht. Mits goed ingezet kunnen nieuwe woonfuncties in het landelijk gebied bijdragen aan versterking van de kwaliteit van het landschap en aan actieve landschapontwikkeling. In zogenaamde 'rood-voor-groen' projecten, worden hier nu de eerste ervaringen mee opgedaan. Bouwen in het buitengebied levert geld op en dat geld kan gebruikt worden voor de aanleg van extra groen of voor het beheer van het landschap. Soms worden hiervoor aparte 'groenfondsen' ingesteld. Een voorbeeld waar met behulp van de opbrengsten van woningbouw een historische landgoed wordt hersteld en een nieuwe functie voor natuur en recreatie krijgt, is het landgoed Stoutenburg bij Amersfoort.

STOUTENBURG: NIEUWE FUNCTIE VOOR EEN OUD LANDGOED (2004)

Opdrachtgever: **Utrechts Landschap**

Ontwerp: **Michaël van Gessel, Claus en Kaen architecten en Vista landscape and urban design**

Het Utrechts Landschap heeft het initiatief genomen om op het landgoed Stoutenburg bij Amersfoort cultuurhistorie en natuur te combineren met woningbouw. Er is een inrichtingsplan opgesteld voor het landgoed en de omgeving, waarbij natuurontwikkeling, behoud van het kleinschalig cultuurlandschap, het zichtbaar maken van de cultuurhistorie, waterberging en recreatie centraal staan. Op de plek waar de heren van Amersfoort in 1252 een kasteel stichtten, wordt een nieuw eigentijds kasteel gebouwd, in de vorm van een aantal plastische woongebouwen (ontworpen door architecten Claus en Kaen). Momenteel is het oude kasteelterrein niet als

zodanig herkenbaar. De bouw van het nieuwe kasteel maakt de bijzondere historische betekenis van de plek weer zichtbaar. De kasteelgrachten worden opnieuw uitgegraven, oude zichtassen worden hersteld en er worden nieuwe bossen aangeplant. De toekomstige kasteelbewoners komen te leven in een groene oase met een eigen kasteelpark.

Ook de natuur krijgt nieuwe kansen op het landgoed. Droge en natte landgoedbossen worden hersteld en uitgebreid. In het beekdal van de Barneveldse Beek worden hooilanden ontwikkeld en in de beek zelf worden vispassages aangelegd. Nieuwe wandel- en fietsroutes maken het landgoed toegankelijk en beleefbaar. Met deze nieuwe inrichting en functies wordt Stoutenburg weer aantrekkelijk voor bezoekers en wordt het terrein duurzaam veiliggesteld als een samenhangend en levend landgoed. Het beheer blijft in handen van het Utrechts Landschap.

Wegen en infrastructuur

Welke rol kunnen historische wegen spelen in de ontwikkeling van het landschap? De lopende discussie over de gebrekkige ontsluiting en toegankelijkheid van het landelijk gebied maakt deze vraag uiterst actueel. En het antwoord ligt voor de hand: juist historische paden- en wegenpatronen vormen een prima basis voor de uitbouw van een fijnmazig recreatief netwerk van wandel- en fietspaden of ruiter- en vaarroutes. Door de na-oorlogse ruilverkavelingen zijn veel onverharde paden verdwenen, maar in het verkavelingspatroon zijn de oude tracé's soms nog terug te vinden. Paden zijn in recreatief opzicht veel interessanter als ze historische wegen volgen en als er een verhaal over te vertellen is. Historische wegen liggen vaak ook logisch in het landschap, bijvoorbeeld gekoppeld aan hogere delen of watergangen of als verbinding tussen bijzondere plekken. Ze vormen dus ook logische -en aantrekkelijke- recreativeroutes. Gebruik als recreativeroute maakt de historische wegen beleefbaar en is een garantie voor behoud en beheer. Helaas wordt de aanleg van nieuwe wandel- of fietspaden in de praktijk vaak overheerst door allerlei pragmatische overwegingen: waar is toevallig grond beschikbaar, welke eigenaar wil meewerken, wat is de kortste verbinding, waar kunnen we gebruik maken van bestaande paden. Daardoor worden kansen gemist om historische wegen of patronen meer integraal te ontwikkelen. Ook ontbreekt het hiervoor vaak aan instrumenten en een krachtige uitvoeringsorganisatie. Zelfs in de nieuwe landinrichtingsprojecten, waar verbetering van de recreatieve ontsluiting een expliciet doel is, wordt zelden een samenhangende visie ontwikkeld op het benutten van historische infrastructuur voor de recreatieve ontsluiting: het blijft knip- en plakwerk. Hier ligt nog een hele opgave: oude kerkenpaden, jaagpaden, tiendwegen, veedriften en andere historische wegen en paden zouden veel systematischer opengesteld, hersteld en aan elkaar geschakeld kunnen worden tot doorgaande routestructuren.

Een andere kans voor een meer ontwikkelingsgerichte aanpak van historische wegen is de ontwikkeling van cultuurhistorische themaroutes. Hier zijn al veel voorbeelden van. De ontwikkeling van dergelijke routes kan een aanleiding zijn om gericht ontbrekende schakels te herstellen en om extra aandacht te geven aan de inrichting en het beheer van bijzondere elementen langs die routes. Denk bijvoorbeeld aan een dijkroute met daaraan monumentale dijkwoningen en erven, wielen, gemalen of inlaatwerken. Juist de samenhang tussen de historische weg en de omgeving draagt bij aan de cultuurhistorische waarde en aan de recreatieve belevingswaarde. Ze vertellen het verhaal van een gebied en de historische weg vormt als het ware de samenbindende verhaallijn.

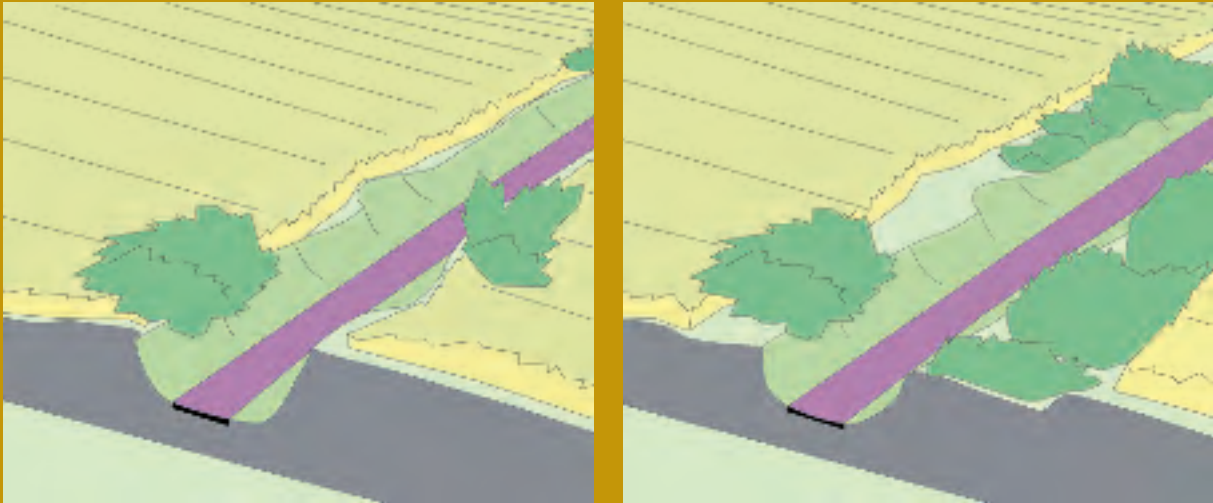
Ook nieuwe elementen kunnen aan zo'n thematische route worden toegevoegd. Ze kunnen actief bijdragen aan de herkenbaarheid en de identiteit van de route. Een voorbeeld zijn de recreatieve elementen die beeldend kunstenaar Jeroen Hoogstraten ontwierp voor de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Zijn bankjes, uitzichtspunten, hekjes en bebording zijn vormgegeven in een markante 'huisstijl', die verwijst naar de militaire geschiedenis van het gebied en tegelijkertijd de samenhang versterkt van de aan te leggen 'linieroute'.

PLAN HOLLE WEG (2000)

Initiatief en ontwerp: Regionaal Landschap Noord-Hageland vzw (Vlaanderen)

Met het Plan Holle Weg wil het Regionaal Landschap Noord-Hageland de waardevolle holle wegen in de negen gemeenten van haar werkingsgebied beschermen en beheren en de aandacht vestigen op hun waarde en kwetsbaarheid. Holle wegen zijn ontstaan in de Late Middeleeuwen door het gebruik van paard en kar langs een vast traject. De rulle grond werd op deze plek losgewoeld en bij iedere regenbui spoelde een beetje aarde weg. Hierdoor holde de weg langzaam uit. Tegenwoordig zijn holle wegen zeer bijzondere landschapselementen met hoge cultuurhistorische waarde. Holle wegen zijn ecologisch waardevol als leefgebied voor planten en dieren en als ecologische verbindingzone. Door de groei van de steden en door de schaalvergroting van de landbouw zijn veel holle wegen in Hageland verdwenen. De overgebleven holle wegen worden vaak slecht onderhouden en hebben te leiden van erosie.

In het plan van het Regionaal Landschap Noord-Hageland worden de mooiste holle wegen ontdaan van zwerfvuil, de geërodeerde bermen hersteld en het beheer aangepast. Voor het behoud van de holle wegen is het belangrijk dat de 'schouder' goed ontwikkeld zijn. Een schouder is het onbewerkte en begroeide stuk land aan de bovenzijde van het talud, tussen de weg en de aanliggende akkers. Het plan is erop gericht om alle holle wegen te voorzien van voldoende brede schouder, met daarop een begroeiing van bomen en struiken. Hierdoor wordt het talud beter beschermd tegen erosie en komen er minder meststoffen en bestrijdingsmiddelen in de holle weg terecht. Zo worden de holle wegen uitgebouwd tot een samenhangend ecologisch en recreatief netwerk en wordt het historische landschap van het Hageland versterkt.

Delfstofwinning

Delfstofwinning wordt tegenwoordig steeds grootschaliger aangepakt en is daardoor steeds moeilijker inpasbaar in het bestaande landschap. Nieuwe klei-, zand-, mergel- en grindwinningen stuiten steevast op grote maatschappelijke weerstand. Voor kleiwinningen geldt soms nog een 'hercultiveringsplicht': de kleiwinner is verplicht om de kleigaten vol te storten en weer als landbouwgrond op te leveren. In het landschap is er dan weinig van te zien, maar van het oorspronkelijke natuurlijke reliëf is niets meer over. In de uiterwaarden wordt kleiwinning tegenwoordig liever gecombineerd met natuurontwikkeling en rivierbedverruiming: hier ontstaan nieuwe rivierlandschappen die er anders uitzien dan de bekende overstrominggraslanden, maar ecologisch en recreatief zeker niet minder interessant zijn. Kleiwinning hoort ook bij de uiterwaarden: de tichelgaten en

de oude steenfabrieken op terpen getuigen daarvan en vertegenwoordigen eigen cultuurhistorische waarden. Bij grote natuurontwikkelings- en rivierverruimingsprojecten kunnen dergelijke elementen vaak geïntegreerd worden in het ontwerp en een nieuwe functie krijgen. In de Blauwe Kamer bij Rhenen, een van de eerste uitgevoerde projecten in het kader van het 'Plan Ooievaar', zijn restanten van de voormalige steenfabriek gehandhaafd, onder meer als verblijf voor vleermuizen, en is op het hoger gelegen terrein een informatiecentrum en panoramarestaurant gevestigd. Een voorbeeld van versterking van de historische tichelgatenstructuur is het natuurontwikkelingsproject in de Rijnwaardense Uiterwaarden bij de Gelders Poort.

In het verleden heeft vooral de turfwinning een enorme stempel op het landschap gedrukt: denk aan de droogmakerijen en de petgatenlandschappen in West-Nederland en Overijssel en aan de veenkoloniën in Groningen, Drenthe, Noord-Brabant en Limburg. Hier zijn complete nieuwe landschappen ontstaan als gevolg van de delfstofwinning. De petgatenlandschappen zijn nu waardevolle natuurgebieden, maar ook cultuurhistorisch zijn ze zeer bijzonder en uniek voor Nederland. Het feit dat er geen turf meer wordt gewonnen creëert een nieuw beheersprobleem: de petgaten groeien geleidelijk dicht en de daaraan verbonden natuur- en landschapswaarden verdwijnen weer. Eindstadium is moerasbos of open hoogveen. Om dit te voorkomen is een vrij intensief beheer nodig. Jaarlijks moeten rietlanden en moerasruigten gemaaid worden en eventueel worden om de 10 à 20 jaar elzen teruggezet (hakhoutbeheer). Een meer dynamische beheersvorm is het zogenaamde 'cyclisch beheer'. Hierbij mogen petgaten op een natuurlijke wijze verlanden en worden ze pas als ze helemaal zijn dichtgegroeid opnieuw uitgebaggerd, zodat de verlandingscyclus opnieuw kan beginnen. In beide gevallen staat behoud van de historische petgatenstructuur voorop. Om oeverafkalving tegen te gaan wordt vaak oeverbescherming aangebracht. Dit is vooral nodig waar oevers grenzen aan groot open water met veel golfslag, bijvoorbeeld grote zandwinplassen, zoals de Vinkeveense plassen, of drukke vaarwegen. Soms worden nieuwe petgaten aangelegd voor natuurontwikkeling. Deze hebben uiteraard geen functie voor de turfwinning, maar bij de aanleg moet wel rekening worden gehouden met de kenmerken van het petgatenlandschap. De nieuwe petgaten moeten passen binnen het oude verkavelingspatroon (veelal slagenverkaveling) en zich beperken tot de gebieden met 'winbare' veengrond. Petgaten op klei (bijvoorbeeld in droogmakerijen) of op zand zijn landschappelijk en cultuurhistorisch niet logisch en dus niet gewenst.

RIVIERVERRUIMING EN NATUURONTWIKKELING IN DE RIJWAARDENSE UITERWAARDEN (2000)

Opdrachtgever: Rijkswaterstaat/RIZA

Ontwerp: Vista landscape and urban design

In opdracht van Rijkswaterstaat heeft Vista een inrichtingsplan opgesteld voor de Rijnwaardensche Uiterwaarden bij de Gelderse Poort. In nauw overleg met alle betrokkenen en belanghebbenden is een integraal plan ontworpen, waarbij de primaire doelen voor veiligheid en natuurontwikkeling zijn gecombineerd met de landschappelijke en cultuurhistorische waarden en de gebruikerswensen. Het plan voorziet onder meer in een uitgekende geleiding van de hoogwaterafvoer, met verschillende vormen van waterdynamiek. Het plan is inmiddels in uitvoering.

In het plangebied liggen oude kleiputten. Deze zijn in de nieuwe inrichting geïntegreerd. De kleiputten zijn vergroot en onderling verbonden en hebben een aantakking gekregen op de rivier. Er is niet gekozen voor het graven van een nieuwe geul, maar voor versterking van de historische kleiputtenstructuur. De gewonnen klei wordt gebruikt voor de dijkversteving. Door verschillen in waterdiepte en dynamiek ontstaan in de kleiputten verschillende natuurtypen. Het kleiputtenlandschap is toegankelijk gemaakt voor kano's.

Waterstaat

We dachten dat we de waterhuishouding van Nederland wel op orde hadden, maar sinds een aantal jaren eist het waterbeheer weer alle aandacht op. De toenemende problemen met wateroverlast en verdroging, als gevolg van de klimaatveranderingen, hebben duidelijk gemaakt dat er wat moet gebeuren. We moeten meer water vasthouden in plaats van zo snel mogelijk afvoeren. En er wordt gesproken over de aanleg van waterbergingsgebieden en overlooppolders. Een forse herinrichting van het huidige watersysteem is nodig. Dit kan consequenties hebben voor bestaande waterstaatkundige elementen, zoals boezemlanden, dijken en oude vaarten en sloten. In het kader van de dijkverzwaringen en beeknormalisaties in het verleden zijn veel cultuurhistorische waarden verloren gegaan. Die fout moeten we niet opnieuw maken. Bij de laatste ronde dijkverzwaringen in het rivierengebied is al veel zorgvuldiger met het landschap omgegaan door middel van 'uitgekende dijkontwerpen'. En ook het rechte trekken van beken of dempen van historische sloten is niet meer aan de orde: in plannen voor waterberging en natuurontwikkeling wordt vaak juist gestreefd naar herstel van de oude situatie. De rijke waterstaatkundige traditie van Nederland, die zoveel bijzondere landschapselementen heeft opgeleverd, kan inspiratie bieden voor de aanpak van nieuwe wateropgaven. Zo kunnen oude dijken een nieuwe functie krijgen om water vast te houden, oude vloeivelden worden ingezet voor waterzuivering en oude bergboezems opnieuw worden gebruikt voor het opvangen van afvoerpieken. Als nieuwe dijken of watergangen aangelegd moeten worden kan gebruik worden gemaakt van een beproefde typologie met allerlei streekeigen varianten. Met wat extra aandacht voor vormgeving en detaillering kunnen elementen als bruggen, stuwen en gemaaltjes een verrijking van het landschap betekenen.

Veel oude waterstaatkundige elementen hebben tegenwoordig een functie voor natuur, toerisme en recreatie. Bijbehorende inrichtingsmaatregelen, zoals de aanleg van natuurvriendelijke oevers, aanlegplaatsen voor kano's of wandelpaden over dijken, kunnen ertoe bijdragen dat deze elementen beter beleefbaar worden in het landschap, maar kunnen ook tot schade leiden. Hier is een zorgvuldige afweging nodig. Het plan voor de Oosterzijpolder is een voorbeeld hoe een oude droogmakerij een nieuwe functie kan krijgen voor natte natuurontwikkeling en waterberging en de oude ringdijk als waterkering en als wandelpad wordt hersteld.

OOSTERZIJPOLDER: NATUURONTWIKKELING EN WATERBERGING IN EEN OUDE DROOGMAKERIJ (2004)

Opdrachtgever: Vereniging Natuurmonumenten

Ontwerp: Vista landscape and urban design

In de Oosterzijpolder ten zuiden van Alkmaar ligt de Kooimeer, één van de oudste droogmakerijen van Nederland, daterend uit 1566. Het is een drooggelegde kreekrestant in een oude strandvlakte. De Oosterzijpolder maakt deel uit van de Provinciale Ecologische Hoofdstructuur (PEHS) en is tevens aangewezen als zoekgebied voor waterberging.

Eigenaar Vereniging Natuurmonumenten heeft voor het gebied een inrichtingsplan laten maken.

In het inrichtingsplan is gekozen voor het beter zichtbaar maken van de oude droogmakerij als een ruimtelijke eenheid met een eigen identiteit. De Kooimeer wordt omgevormd tot een moerasgebied met riet en open water. Het water wordt zoveel mogelijk in de droogmakerij vastgehouden door het toestaan van natuurlijke peilfluctuaties. Hierdoor wordt de waterkwaliteit verbeterd en worden afvoerpieken naar de omgeving 'afgetopt'. De slingerende ringdijk, die in de loop van de tijd is afgekalfd en nauwelijks zichtbaar is in het landschap, wordt op opnieuw op profiel gebracht en iets opgehoogd. Hierdoor wordt het mogelijk om in de droogmakerij het water op het maaiveld te krijgen. Op de dijk wordt een wandelpad aangelegd, zodat een fraaie rondwandeling mogelijk wordt. De Kooimeer wordt hierdoor een cultuurhistorische attractie en een robuuste ecologische stapsteen in de PEHS. Het beheer wordt verzorgd door Vereniging Natuurmonumenten.

Militair

Door de ontwikkelingen in de krijgskunst zijn verdedigingswerken in de loop van de tijd voortdurend aangepast aan nieuwe omstandigheden: oude vestingen werden voorzien van extra verdedigingsringen, op strategische plaatsen werden vooruitgeschoven posten aangebracht, muren en wallen werden versterkt om weerstand te bieden tegen zwaarder geschut. In de Vestingwet uit 1874 werd bepaald dat de vestingen die in onbruik waren geraakt mochten worden ontmanteld. Dit heeft in diverse steden geleid tot de omvorming van de vestingwallen in fraaie stadsparken: mooie voorbeelden van behoud door ontwikkeling 'avant la lettre'. Sommige vestingwallen werden helemaal op de schop genomen en bebouwd. De Vesting Holland, met onder meer de Stelling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie, heeft langer standgehouden. Hier lag lange tijd het zwaartepunt van de landsverdediging. Met een ingenieus stelsel van inundatiewerken konden grote gebieden onder water worden gezet, om de opmars van de vijand te vertragen. De Kringenwet regelde dat er rondom de forten niet gebouwd mocht worden, om de schootsvelen vrij te houden (verboden kringen). Maar sinds de oorlog vooral in de lucht werd beslecht, zijn ook deze waterlinies overbodig geworden. De Kringenwet is in 1963 opgeheven. Op en rond de forten konden zich sindsdien allerlei nieuwe

functies ontwikkelen. De oorspronkelijke ruimtelijke samenhang tussen forten en hun omgeving is daardoor ingrijpend veranderd, vaak ten koste van de cultuurhistorische waarde.

Pas de laatste jaren wordt het belang van de historische verdedigingswerken voor de cultuurhistorie ten volle onderkend en is hiervoor apart beleid ontwikkeld. De Stelling van Amsterdam en de Nieuwe Hollandse Waterlinie zijn zo bijzonder dat deze op de (voorlopige) Werelderfgoedlijst van UNESCO zijn geplaatst. Er lopen diverse projecten voor behoud en versterking van het militaire erfgoed. Daarbij zijn twee belangrijke trends te onderscheiden:

Ten eerste is er een toegenomen aandacht voor de 'ensemblewaarde' van historische verdedigingswerken: het gaat niet alleen om de afzonderlijke forten en militaire objecten, maar ook om de ruimtelijke samenhang daartussen en de (zicht)relaties met de omgeving; voorbeelden zijn de Stelling van Amsterdam, de Nieuwe Hollandse Waterlinie, de Eemslinie in Groningen en de Staats-Spaanse Linies in Zeeland.

Ten tweede wordt de bescherming van historische verdedigingswerken steeds meer als een ontwerpogave beschouwd, waarbij het niet alleen gaat om het beheer, maar ook om de ontwikkeling van nieuwe functies en bijpassende inrichtingsmaatregelen; juist omdat de huidige gebruikswaarde van forten vaak beperkt is en de ruimtelijke samenhang van grotere structuren vaak moeilijk beleefbaar, wordt een meer ontwikkelingsgerichte aanpak nagestreefd.

Nieuwe functies voor historische verdedigingswerken zijn natuur, recreatie en educatie maar bijvoorbeeld ook wonen, kleinschalige bedrijvigheid en culturele of museale doelen. De Nieuwe Hollandse Waterlinie in zijn geheel geldt als een robuuste ecologische verbinding. De oude inundatiegebieden bieden kansen voor natte natuurontwikkeling en waterberging. Inundatiekaden kunnen een functie krijgen als wandelpad. Ook jongere militaire objecten, zoals de vliegvelden Valkenburg en Soesterberg en diverse kazerne- en oefenterreinen, vertegenwoordigen specifieke cultuurhistorische waarden en zijn nu toe aan hergebruik en herinrichting. Door het maken van integrale inrichtingsplannen voor verdedigingswerken en hun omgeving, kunnen kansen worden benut voor nieuwe functiecombinaties en herstel van de ruimtelijke samenhang. Daarbij kunnen ook nieuwe dragers voor het beheer worden gevonden. Voor het vliegveld Soesterberg zijn er bijvoorbeeld plannen om de oude landingsbanen om te vormen in natuurstroken met verschillende typen heide- en schraalgraslandvegetaties. Een ander voorbeeld is het plan voor 'valorisering' van de Staats-Spaanse Linies in Zeeland.

VALORISERING STAATS-SPAANSE LINIES (2004)

Opdrachtgever: Provincie Zeeland

Ontwerp: HNS landschapsarchitecten

De Staats-Spaanselinies liggen in Zeeuwsch-Vlaanderen liggen. Het zijn de restanten van de verdedigingswerken uit de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) die deels nog in het grensgebied met Belgisch-Vlaanderen terug te vinden zijn. Het stelsel van liniedijken, forten en schansen is in verschillende latere oorlogen en conflicten verder uitgebouwd. De Provincie Zeeland heeft in 2001 het initiatief genomen om dit cultuurhistorisch erfgoed weer zichtbaar te maken voor het publiek. Hierbij wordt samengewerkt met veel betrokken overheden en organisaties, ook in België. HNS landschapsarchitecten heeft een ruimtelijke visie opgesteld.

De ontwikkelde strategie voor de 'valorisering' van de linies bestaat uit drie elementen:

- het planologisch afbakenen van de liniezone
- de ecologische en landschappelijke inrichting van de liniezone
- het selectief ontwikkelen van nieuwe toeristisch-recreatieve voorzieningen.

De linies worden in het plan gezien als een ruggengraat in het landschap waaraan diverse andere functies zoals natuur en recreatie worden gekoppeld. Niet alleen herstel en restauratie van de oorspronkelijke relictten, maar ook van de later toegevoegde linies en forten is een belangrijk uitgangspunt. Zowel voor de forten en de schansen als voor de liniedijken is een catalogus van mogelijke bouwstenen ontwikkeld. Daarbij is onderscheid gemaakt in een bewerking van het maaiveld waardoor de karakteristiek van de militaire verdedigingswerken wordt verbeeld en toevoegingen op de grondvorm, bijvoorbeeld in de vorm van verharding, bloemenweide, bomenrij, muren e.d. Door herprofilering kunnen de liniedijken een herkenbare markante vorm krijgen, met een bloemrijk talud en een 'natte voet' aan de zijde van het voormalige inundatielandschap. Vanuit de vestingstadjes worden rondwandelingen van 10 tot 15 km voorgesteld, waarlangs de beleving van de linies zorgvuldig wordt geënceneerd.

In de vogelvluchttekening is de herinrichting van Fort Zandberg weergegeven. Dit fort ligt aan de voorgestelde rondwandeling vanuit Hulst. Het fort is herkenbaar aan het reliëf en boombeplanting. Er ligt nu een boerderij op het fort. Belangrijkste toevoegingen aan deze plek zijn het opnieuw uitgraven van de oude fortgracht en de aanleg van een schelpenpad, langs de zuidkant van het fort naar de kreek.

CULTUURHISTORISCH BEHEER: STAPPENPLAN, KEUZEN EN WERKWIJZEN

In dit hoofdstuk worden de stappen besproken die achtereenvolgens zouden moeten worden 'afgelopen' om te komen tot een verantwoord cultuurhistorisch beheer (zie ook schema op pagina 5). Allereerst is er de onderzoeksfase, waarbij zowel in het veld als in de (literatuur)bronnen gezocht wordt naar achtergrondinformatie over het betreffende object. Ten tweede is er de fase van het kiezen van een beheerdoel. Belangrijk hierbij is de waarderingsfase en de beoordeling van de mogelijkheden voor cultuurhistorisch beheer. Het referentiebeeld dat men hierbij voor ogen heeft is ook zeer belangrijk. De laatste stap naar een verantwoord cultuurhistorisch beheer is de keuze voor een beheerstrategie.

Stap 1 Beginnen met onderzoek

Het landschap is buiten. Het maken van een beheer- en onderhoudsplan mag nooit geheel achter het bureau plaatsvinden, maar dient te beginnen met veldwerk. De Engelse ecooloog Oliver Rackham stelde eens een aantal regels op voor het bedrijven van slecht landschapsonderzoek. Regel 1 luidt: 'Ga vooral niet het veld in'. Regel 2: 'Ga uit van algemene denkbeelden in plaats van de situatie ter plekke te bekijken' (het lijstje sluit af met: 'Heb op alles een antwoord en geeft nooit toe dat je het niet weet').¹⁰⁾

Veldonderzoek en 'oral history'

Over het vroegere beheer van landschapselementen is nog veel te weinig bekend en veel van de beschikbare literatuur is erg algemeen en weinig diepgaand. Slechts een gedegen veldonderzoek, waarbij vooral dient te worden gelet op sporen van voormalig beheer, kan leiden tot meer inzicht in regionale kenmerken en verschillen. Bij dat onderzoek horen ook pogingen om oude boeren op te sporen, die mogelijk nog kennis hebben van oude beheerpraktijken. Dergelijk onderzoek naar mondeling doorgegeven kennis duidt men wel aan met de Engelse term 'oral history'.

🕒 *Oral History is een nog weinig gebruikte, maar zeer waardevolle bron voor onderzoek naar cultuurhistorische fenomenen.*

¹⁰⁾ Rackham, 2003, p. 17.

Het is een vorm van onderzoek die mogelijkheden biedt om unieke plaatselijke kennis aan te boren. Tegelijk is het ook een methode met eigen risico's en valkuilen. Om te beginnen zijn er de valkuilen van ieder interview, bijvoorbeeld de mogelijkheid dat de ondervraagde de antwoorden gaat geven waarvan hij of zij denkt dat de onderzoeker die wil horen. Daarbij komen de complexiteiten van de menselijke herinnering. Zo worden herinneringen beïnvloed door latere gebeurtenissen en door nieuwe informatie. Oorspronkelijke herinneringen kunnen zich bijvoorbeeld vermengen met informatie uit tv-documentaires of uit plaatselijke historische tijdschriften. Bij iedere keer dat een historisch verhaal verteld wordt, wordt het in meer of mindere mate herschreven.¹¹⁾

Toch levert 'oral history' soms kennis op die op geen enkele andere wijze verzameld kan worden. Onlangs is in opdracht van Landschapsbeheer Nederland een dergelijk project uitgevoerd in het Maasheggengebied bij Boxmeer. Medewerkers van de Stichting Heg-en-Landschap hebben daar met een tiental oude boeren (90+) gesproken over het historisch beheer van de daar nog aanwezige Maasheggen, met name gericht op het aspect van het vlechten. De geïnterviewden bleken vooral kleinzoons en -dochters van een opa of oma die écht nog zelf vlocht. Dit toont het belangrijkste probleem van deze onderzoekstechniek aan: voor kennis over het historisch beheer zijn we eigenlijk al te laat. Tijdens dit onderzoek werd duidelijk dat de wijze waarop heggen in deze streek werden gevlochten, verschilde van de methode die bekend was uit buitenlandse literatuur en veldwerk en die tot dan toe bij het herstel van Maasheggen was gevolgd. Dit voorbeeld maakt duidelijk dat oral history belangrijke informatie kan geven over het beheer in een specifiek gebied.

👉 *In grote delen van Europa werden heggen in vroeger tijd gevlochten. In Nederland werd tot voor kort aangenomen dat deze praktijk niet voorkwam. Pas de laatste jaren leverde intensief veldonderzoek in verschillende delen van Nederland sporen op als op deze foto. Veel van deze sporen zullen nog recent zijn verdwenen doordat bomen zijn gerooid of te dicht boven de grond zijn afgezaagd.*

ORAL HISTORY-BOEKEN

Een prachtig voorbeeld van onderzoek naar het voormalig beheer van landschapselementen biedt Joel Burny in zijn boek *Bijdrage tot de historische ecologie van de Limburgse Kempen* (Maastricht 1999). Hij interviewde 96 oudere mensen waarmee hij 200 gesprekken voerde. Bij hen is in detail geïnformeerd naar de manier waarop de boeren in de eerste helft van de twintigste eeuw omgingen zaken als de waterlopen, het grasland in de beekdalen, de droge en vochtige heiden en visvijvers.

In Nederland is nog te weinig van dit type onderzoek uitgevoerd. Een eerste aanzet hiertoe is vanuit Landschapsbeheer Nederland gegeven met het boek *Boerenland als natuur* (2003).¹²⁾ In dit boek zijn voor twaalf thema's interviews gehouden met 'ervaringsdeskundigen'.

¹¹⁾ Een praktische handleiding voor oral history-projecten is in 2005 uitgegeven door het Erfgoedhuis Zuid-Holland (Sandy Marjijnissen, *Oral History: Zegt het voort!*).

¹²⁾ *Burm & Haartsen, 2003.*

Oude kaarten

De volgende stap is het bestuderen van kaarten. De moderne topografische kaart, schaal 1:25.000, geeft een perfect overzicht van het huidige landschap. Topografische kaarten uit de 19e eeuw geven daarnaast een goed beeld van het landschap in de tijd vóór de grote stadsuitbreidingen, heideontginningen en ruilverkavelingen. Vergelijking van verschillende edities van topografische kaarten geeft inzicht in veranderingen in het landschap tussen verschillende tijdstippen.

Topografische kaarten, die worden vervaardigd door de Topografische Dienst Kadaster in Emmen (www.kadaster.nl), hebben de laatste jaren een grote verspreiding gekregen. De kaarten worden gemaakt op verschillende schalen, waarbij die op de schalen 1:10.000 en 1:25.000 het meest volledige beeld geven. Maar zoals al eerder aangegeven geven de topografische kaarten (bijna) geen cultuurhistorisch informatie, zoals bijvoorbeeld de Engelse Ordnance Survey kaarten wel doen. Pogingen om cultuurhistorisch objecten ook op de Nederlandse topografische kaart op te nemen zijn (op wat grafheuvels, schansen en hunebedden na) tot op heden op niets uitgelopen, maar wellicht biedt de nieuwe objectgeoriënteerde TOP10NL nieuwe mogelijkheden?

De kaarten op schaal 1:50.000 zijn enigszins 'gegeneraliseerd', wat betekent dat een deel van de informatie is weggelaten om te voorkomen dat het kaartbeeld te druk wordt. Voor cultuurhistorisch beheer zijn deze kaarten daarom minder bruikbaar. De topografische kaarten worden regelmatig, tenminste een keer in de tien jaar, herzien. De ANWB heeft in 2004 de topografische kaarten 1:25.000 provincie-gewijs uitgegeven in een reeks van 11 delen: ANWB Topografische Atlas 1:25 000.

De ontwikkeling van het landschap in de 19e en 20ste eeuw is goed te volgen aan de hand van eerdere edities van topografische kaarten. Voor delen van Nederland bestaan nauwkeurige topografische kaarten uit de periode rond 1800. Voor een overzicht van deze kaarten is de 'Handleiding voor de studie van de topografische kaarten van Nederland 1750-1850' (Koeman, 1978) een goede ingang. Vervolgens is in de periode 1850-1864 de Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden (afgekort TMK), op schaal 1:50.000, uitgegeven. De kaart is gedrukt in zwart-wit en is daarom op veel plaatsen te raadplegen. De kaart is gegraveerd naar met de hand gekleurde voorbeelden op dezelfde schaal. Deze gekleurde 'minuut' is uitgegeven in de vierdelige Grote Historische Atlas van Nederland (Groningen, 1990). Uitzonderlijk is, dat deze kaarten op schaal 1:50.000 niet zijn gegeneraliseerd en daarom een volledig, zij het nogal priegelig, beeld geven.

Al snel bleek de schaal van de TMK niet geheel te voldoen, en in de jaren 1860 begon de uitgave van een reeks topografische kaarten in kleur en op schaal 1:25.000. Deze kaarten, die naar de ontwerper van de projectie wel worden aangeduid als 'Bonne-blaadjes', hebben een afwijkende bladindeling. Aan de serie is lang gewerkt: sommige strategisch belangrijke gebieden verschenen al omstreeks 1870 en zijn nadien een aantal keren bijgewerkt, van delen van Friesland kwam pas omstreeks 1930 de eerste editie uit. In esthetisch opzicht zijn de Bonne-kaarten uit de 19e eeuw nooit meer geëvenaard. De uitgaven die het dichtst bij 1900 zitten, zijn rond 1989 opnieuw uitgebracht door uitgeverij Robas in de Grote Historische Provincie Atlas. In 2005/2006 bracht Uitgeverij Nieuwland deze serie opnieuw uit, maar met gedeeltelijk andere kaarten (uitgangspunt is de situatie in 1905).

In de jaren '40 van de 20ste eeuw begon de uitgave van een nieuwe serie topografische kaarten, waarbij werd teruggegrepen op de indeling van de TMK. Het is deze serie die nog tot op de huidige dag wordt bijgewerkt.

📍 Uitsneden van de topografische kaart (1 : 25.000), omgeving Kwadijk, ten noorden van Purmerend. Met de klok mee een kaartbeeld van rond 1857, 1892 en 1990. (bron: Topografische Dienst, Emmen)

Bij het gebruik van topografische kaarten moeten we steeds in gedachten houden dat ze oorspronkelijk vooral een militair doel dienden (nog tot de recente fusie met het Kadaster viel de Topografische Dienst onder het Ministerie van Defensie). Zaken als wegen en paden waren strategisch belangrijk en werden nauwkeurig aangegeven. Datzelfde geldt voor gebouwen en opgaande begroeiing, die vriend of vijand dekking konden verschaffen. Aan de andere kant zijn zaken zoals microreliëf en greppels niet aangegeven. Militaire terreinen, zoals forten en linies, staan duidelijk op de TMK. Latere topografische kaarten, die ook door niet-militairen werden gebruikt, zijn echter op dit punt bewust vervalst, zodat een eventuele vijand er geen nut van kon hebben. Nog tot ver in het satelliettijdperk werden kazernes en vliegvelden vervangen door een fantasielandschap.

Voor de periode rond 1832 vormen de gegevens uit het oudste kadaster een goede aanvulling. Voor heel Nederland is in dat jaar het grondbezit in kaart gebracht, met aanvullende gegevens over bodemgebruik, en bodemkwaliteit. Deze gegevens zijn voor veel gemeenten gepubliceerd in 'kadastrale atlassen' en zijn bovendien op Internet te raadplegen: www.dewoonomgeving.nl.

Voor een aantal gebieden, vooral van poldergebieden in laag-Nederland, bestaan goede kaarten uit de 17e en 18e eeuw. Het boek 'Topografische kaarten van Nederland vóór 1750' geeft hiervan een goed overzicht (Donkersloot-De Vrij, 1981). Voor specifiek militair-topografische kaarten uit de periode 1579-1795 biedt Scholten (1989) een goed overzicht.

Archieven

Van de meeste Nederlandse gebieden is de landschapsgeschiedenis slecht of onvoldoend bekend. Degene die iets wil weten over een bepaald cultuurhistorisch landschap of object, zal zich dus moeten verdiepen in die geschiedenis. En hierbij kan men in veel gevallen niet volstaan met wat er in de literatuur al bekend is. Men zal ook uit primaire bronnen moeten putten, met andere woorden: het archief in. En dit gebeurt niet of nauwelijks, ook niet door ingehuurde advies en/of onderzoeksbureaus. Dat is vreemd en jammer, want veel historische informatie blijft zo onbenut. Een veel gebruikt argument is dat archiefonderzoek veel tijd en geld kost. Maar tegen een bodemkundige of geoloog die een kaart moet maken zeggen we toch ook niet dat er geen geld en tijd is voor het maken van boringen? Een praktische kanttekening bij het raadplegen van archieven is dat het kunnen lezen van oudere handschriften (van voor 1800) wel een deskundigheid is die men moet beheersen. Met enige regelmaat worden er cursussen 'transcriberen' van oude handschriften aangeboden, bijvoorbeeld door universiteiten.

Voor een goede oriëntering wordt aangeraden de serie *Overzichten van de archieven en verzamelingen in de openbare archiefbewaarplaatsen* (13 delen, Alphen aan den Rijn, 1979-1988) te raadplegen. Per provincie worden daarin alle archieven opgesomd die zich bevinden in het rijksarchief, de gemeente- en streekarchieven en de archieven van waterschappen.

In de voorafgaande paragraaf is al het één en ander gezegd over het gebruik van oude kaarten en kadastrale bronnen. Van belang voor (lokaal) cultuurhistorisch onderzoek zijn verder de waterschaps- en polderarchieven, de bestuursarchieven en de niet-overheidarchieven:¹³⁾

- Waterschaps- en polderarchieven. Verder wordt hier bedoeld de archieven van veenschappen, droogmakerijen, hoogheemraden, dijkschappen en dergelijke. In Nederland zijn vele honderden zelfstandige 'waterschappen' geweest. In de loop der tijd zijn die samengevoegd in grotere waterschappen. De archieven van de voormalige waterschappen worden beheerd door het rijksarchief, gemeentearchief, streekarchief of het waterschap zelf.
- Bestuursarchieven. Voor circa 1800 zijn de bevoegdheden van lokale besturen, zoals dorpen, kerspelen, buurtschappen, heerlijkheden en polders nauwelijks wettelijk omschreven en bestaan er wat bevoegdheden en taken betreft grote verschillen per provincie en ook binnen iedere provincie. De archieven van deze instellingen (voor wat hun bestuurlijke taken betreft) worden bewaard door de gemeente of het rijksarchief in Den Haag.

Een bijzondere categorie vormen de archieven van de *markeorganisaties*. Deze organisaties waren eigenaar van de marke, het gemeenschappelijke grondbezit van het dorp. De woeste gronden van de marke waren gezamenlijk bezit van de geërfden in de buurschap. In de markearchieven kunnen gegevens worden gevonden betreffende toezicht, grondgebruik, waterlopen en wegen en ontginning. Markeorganisaties troffen we aan in Drenthe, Overijssel en Gelderland. De archieven dateren uit de 16e eeuw en lopen tot aan de opheffing van de marke in de 19e eeuw.

De archieven van het provinciaal bestuur zijn in iedere provincie onderverdeeld in drie perioden. Tot 1795 is er sprake van gewestelijke bestuursarchieven, van 1795 tot 1813/14 van Bataafs/Franse bestuursarchieven en vanaf 1813/14 van archieven van het provinciaal bestuur. De archieven berusten in de rijksarchieven. De gewesten (tot 1795) hadden een beperkte taak op lokaal gebied, met name toezichhoudend. Bijvoorbeeld de schouw van land- en waterwegen, de dijk aanleg en de zorg voor doorgaande wegen. Na 1814 krijgt de provincie uitgebreidere bevoegdheden, ook op waterstaatkundig gebied.

Het Algemeen Rijksarchief in Den Haag (www.nationaalarchief.nl) bewaart de centrale regeringsarchieven na 1795.

¹³⁾ Naar Beenakker, 1989.

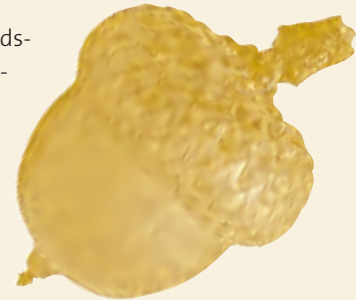

- Niet-overheidsarchieven, zoals de archieven van particuliere instellingen, families en personen. Binnen deze groep zijn de archieven van bedrijven en industrieën, de archieven van particuliere grondbezitters (familiearchieven, huis- en heerlijkheidsarchieven) en de archieven van instellingen (maatschappijen) die zich bezighielden met ontginning, landaanwinning, mijnbouw, vervening, weg-, kanaal- en spooraanleg het meest relevant.

Literatuur

Alvorens zelf het wiel opnieuw uit te vinden, is het altijd nuttig om kennis te nemen van wat anderen al over een onderwerp hebben geschreven. Voor historisch beheer staan dan drie soorten publicaties ter beschikking:

- *Literatuur over landschapselementen en hun vroegere beheer.* Een recent boek is 'Nederland weer mooi' (Dirkmaat, 2005), waarin een hartstochtelijk pleidooi wordt gehouden voor historisch beheer. Het boek is onder meer gebaseerd op een groot aantal veldwaarnemingen. Een andere recente uitgave is de Landschapsbeheer Nederland-publicatie 'Leestekens van het landschap' (Baas et al., 2005), dat van een groot aantal landschapselementen een definitie en een verwijzing naar literatuur geeft. U vindt bijvoorbeeld verwijzingen naar de publicaties die Landschapsbeheer Nederland en anderen hebben uitgegeven over afzonderlijke landschapselementen, zoals hoogstamboomgaarden, eendenkooien en poelen. Zoals al vaker in deze inleiding is opgemerkt, is er nog veel te weinig bekend over de variatie in beheervormen in verschillende perioden en gebieden. Dat komt voor een belangrijk deel omdat er in het verleden weinig over beheer werd geschreven. De meest gewone dingen zijn dikwijls het moeilijkst in archieven te vinden.
- *Literatuur over historische landschappen en landschapstypen.* Veel landschapselementen zijn gebonden aan specifieke landschapstypen. Zo liggen de meeste eendenkooien in het rivierengebied, horen boezemwateren bij veengebieden en droogmakerijen en vinden we eswallen en landwieren vooral in de zandgebieden. Een beknopt overzicht van de historische ontwikkeling van de verschillende landschapstypen in Nederland bieden de boeken 'Het Nederlandse landschap' (Barends et al., 2000), 'De ontginning van Nederland' (Hendriks, 1998), 'Levend verleden' (Haartsen et al., 1989) en 'Ontgonnen verleden' (Baas et al., 2000). Een aanvulling voor de jongere perioden biedt het boek 'Jonge landschappen' (De Harde & Van Triest, 1994). Voor de geschiedenis van de waterbeheersing, een zeer belangrijk thema in het Nederlandse landschap, is er het boek 'Leefbaar laagland' (Van de Ven, 2003). Daarnaast bestaan goede overzichtswerken over bepaalde gebieden, zoals 'Het Groene Hart' (Borger et al., 1997).
- *Locale historische literatuur.* Plaatselijke historici hebben over vrijwel ieder dorp in Nederland wel een boek en een reeks van artikelen geschreven. Hoewel veel van die literatuur nauwelijks over landschap gaat, hebben de auteurs vaak wel een grote kennis van de lokale situatie. Er kunnen dan ook interessante gegevens in staan over vroeger beheer van het landschap. Het Historisch-Geografisch Tijdschrift, dat sinds 1983 verschijnt, bevat een lopende bibliografie van publicaties over de geschiedenis van het landschap. De titels zijn geordend per provincie.

📍 *Het dal van de Eendenbeek (Twente) werd in het verleden bevoeid. Op de kaart van 1901 heette het dal nog 'Manderstrank', waarbij strank is een verbastering van het germaanse 'struot' of 'stroot', dat moerassig land' betekent. Het zijn vroegere ontginningen van beekdalen voor de winning van wintervoer (hooi) en nabeweidning.*

NAAMKUNDE ¹⁴⁾

Het vakgebied van de naamkunde of toponymie houdt zich bezig met het bestuderen van namen van alle mogelijke bestanddelen van het landschap, zoals, wegen, waterlopen en akkercomplexen. Toponiemen kunnen in grote lijnen worden onderverdeeld in streeknamen (Peel, Twente), plaatsnamen (Oss, Tricht), namen van onderdelen van oude steden (de Dam, de Koornmarkt), waternamen (Ae, Berkel) en veldnamen (Koevering, Laarkamp).¹⁵⁾

Namen kunnen bijdragen aan de reconstructie van de geschiedenis, met name over de (vroeg) Middeleeuwen, een periode waarover slechts weinig geschreven bronnen voorhanden zijn.

Sommige soorten toponiemen zijn kenmerkend voor een bepaalde periode, zodat ze inzicht geven in de ouderdom van een plaats. Een voorbeeld zijn namen op -heem, een naamsuitgang die we in verbasterde vorm nog terugvinden in plaatsnamen als Renkum en Gorinchem en die kenmerkend is voor de periode van de 5e tot 10e eeuw. Daarnaast kunnen toponiemen inzicht geven in het vroegere landschap; zo wijzen namen op -broek, -woud, -lo en -hout op verschillende typen vroegere bossen. Afzonderlijke toponiemen kunnen voor een archeoloog aanleiding zijn voor veldonderzoek of zelfs een opgraving (bijvoorbeeld 'Woeste Hoeve' of 'oud kerkhof'). De verklaring en interpretatie van toponiemen dient overigens met de nodige voorzichtigheid te gebeuren. Stelregel is, dat steeds de oudst bekende spellingwijze moet worden gezocht.

Op universitair niveau wordt het vak plaats- en waternamen gedoceerd aan het P.J. Meertens-instituut (Universiteit van Amsterdam), waar zich ook de belangrijkste verzameling van plaats- en waternamen bevindt. Andere verzamelingen van vooral veldnamen worden bewaard in het Staringcentrum (nu Alterra, Wageningen), het Nedersaksisch Instituut (Groningen), de Fryske Akademy (Leeuwarden), het Staring Instituut (Doetinchem), het Rijksarchief in Overijssel (Zwolle) en het Sociaal-Historisch Centrum (Maastricht). In het provincies Zeeland, Noord-Brabant, Limburg en Noord-Holland zijn historische verenigingen en heemkundekringen actief met het verzamelen en uitgeven van veldnamenkaarten.

¹⁴⁾ Naar Hendriks, 2001.

¹⁵⁾ Een goede ingang is het boek 'Veldnamen in Nederland' van Schönfeld (1950).

AARDKUNDE¹⁶⁾

Voor de cultuurhistorische objecten in het landschap is enige fysisch-geografische (hier aardkunde genoemd) kennis onontbeerlijk. Binnen de aardkunde zijn vooral de geologie, de geomorfologie en de bodemkunde als hulpwetenschappen van belang.

De geologie bestudeert de opbouw en de wordingsgeschiedenis van de aardlagen. Bij de bestudering van de cultuurhistorie van het landschap ligt het voor de hand eerst te kijken naar bodemgesteldheid en waterhuishouding. Een goede kennis van de horizontale en verticale verbreiding van de bodemafzettingen verschaft derhalve inzicht in de ontwikkelingen in de vroegere perioden van de bewoningsgeschiedenis waarvan weinig of geen andere documenten bewaard zijn gebleven. De geologische informatie over de diverse delen van Nederland wordt gepubliceerd door middel van de Geologische Kaart van Nederland (schaal 1 : 50.000). Bij elk kaartblad hoort een toelichting in boekvorm en een aantal bijkaarten, waarop specifieke geologische verschijnselen nader worden aangeduid. Deze kaarten zijn slechts voor een deel van Nederland beschikbaar.

De *bodemkunde* houdt zich bezig met het beschrijven en classificeren van de verschillende soorten bodems die zich in de bovenste 120 centimeter hebben gevormd, alsmede met het verklaren van hun ontstaan. Ook hier heeft juist in Nederland de mens een grote invloed gehad op de bodemvorming, zodat kennis over de bodem een zeer belangrijke bron van informatie is over de menselijke activiteiten uit het verleden. Vooral de Stichting Bodemkartering (STIBOKA, later opgegaan in het DLO-Staring Centrum en weer later in het huidige instituut Alterra-WUR) uit Wageningen is van het grootste belang geweest voor het totstandkomen van een systeem van bodemclassificatie, dat berustte op landschappelijke en geologische begrippen zoals grondsoort, bewerking door de mens, hoogteligging, vochtgehalte, enzovoort. In de jaren zestig werd deze fysiografische benadering zoveel mogelijk geldig gemaakt voor heel Nederland en toetsbaar aan goed meetbare criteria, hetgeen heeft geleid tot een vernieuwd classificatiesysteem (De Bakker en Schelling, 1966), dat nu nog steeds wordt gehanteerd. Op basis van dit systeem is een vlakdekkende bodemkaart voor geheel Nederland op schaal 1 : 50.000 samengesteld met bij elk kaartblad een toelichting in boekvorm. De kaart is ook op Internet te raadplegen.

De *geomorfologie* houdt zich bezig met de beschrijving en de verklaring van de verschillende terreinvormen die het aardoppervlak vertoont. juist in Nederland is de morfologie van het aardoppervlak in hoge mate direct en indirect beïnvloed door menselijke activiteiten en dus van belang als bron van kennis over de cultuurhistorie van het landschap. Hetzelfde instituut dat de bodemkaart samenstelde, heeft ook de Geomorfologische kaart van Nederland (schaal 1 : 50.000) gemaakt. Een deel van de kaartbladen bevat een toelichting. De hele kaart is op Internet te raadplegen.

¹⁶⁾ Naar Hendriks, 2001.

Cultuurhistorie op Internet

De laatste jaren wordt steeds meer cultuurhistorische informatie aangeboden op internet. De informatie is wisselend van kwaliteit, maar wordt wel steeds beter. Naast allerlei lokale en regionale informatie over dorpsgeschiedenissen, kastelen of ijzerkuilen, vinden we ook steeds meer beleidsinformatie over cultuurhistorie. Deze informatie wordt aangeboden door de verschillende provincies, of door het Rijk.

Op termijn is het de (rijks)ambitie om al dit soort informatie te ontsluiten via KICH, oftewel Kennis-Infrastructuur Cultuurhistorie. KICH wil dat de verspreid beschikbare cultuurhistorische informatie toegankelijk, beschikbaar, koppelbaar en bewerkbaar wordt. Bovendien wil KICH een ontmoetingsplaats worden voor geïnteresseerden en professionals in de cultuurhistorie. Zie meer op www.kich.nl.

Bijna alle provincies hebben de afgelopen jaren provinciale overzichten gemaakt van de aanwezige archeologische, bouwhistorische en historisch-geografische waarden. Deze 'cultuurhistorische waardenkaarten' of 'cultuurhistorische hoofdstructuren' zijn in boekvorm of op het internet te raadplegen. In de Bijlagen is een overzicht opgenomen van de websites met cultuurhistorische informatie.

Voorbeeldprojecten

Tijdens de onderzoeksfase is het ook goed om je te verdiepen in mogelijke voorbeeldprojecten die een vergelijkbare uitgangssituatie kennen, of een vergelijkbare doelstelling. De meest uitgebreide website met voorbeeldprojecten is www.projectenbankcultuurhistorie.nl. Deze site bevat een groot aantal voorbeeldprojecten op het gebied van cultuurhistorie, onderverdeeld in archeologie, mensgebonden natuur, infrastructuur, verdediging en bouwwerken. Er is tevens een ingang 'aardkunde'. Een andere website met veel cultuurhistorische voorbeeldprojecten is die van Belvedere, www.belvedere.nu.

Stap 2 Kiezen van een beheerdoel

Bij de keuze voor een beheerdoel spelen verschillende overwegingen een rol. Ten eerste de *waardering* van het betreffende object. Is het cultuurhistorisch zeer waardevol, of is de waarde maar beperkt. Beide uitkomsten kunnen tot een ander beheerdoel leiden. Het tweede aspect dat belangrijk is bij de keuze voor een beheerdoel is de *praktische mogelijkheden* die een beheerder 'aantreft'. Het maakt immers nog al uit of het object in een Nationaal Landschap, temidden van varkensstallen of in een ecologisch waardevol beekdal ligt. Van belang bij het kiezen van een beheerdoelstelling is verder het *referentiekader* dat wordt gekozen.

Waardering

Niet al het cultuurhistorisch waardevolle kan daadwerkelijk behouden worden. In de ruimtelijke ordening moeten we, net als bij de inrichting van ons eigen huis, voortdurend kiezen. Als we alles weggooien zullen we ons moeilijk thuis kunnen voelen. Maar als we alles bewaren wordt het huis te vol en daarmee onleefbaar. Dan is er al snel geen ruimte meer voor onszelf. Dus maken we voortdurend keuzes.

Belangrijk is de vraag of een object nog functioneert: een kapotte schaal gaat in de vuilnisbak. Vaak zijn de afwegingen echter veel ingewikkelder. Wat als die kapotte schaal nu een dierbare herinnering is aan een gedenkwaardige echtelijke ruzie? De krant van gisteren gooien we bij het oud papier, maar als we op de vliering een pak kranten uit 1920 tegenkomen, doen we die minder makkelijk weg. Een reproductie van een Van Gogh bewaren we misschien omdat we die na jaren nog mooi vinden, of gooien we weg omdat hij verbleekt. Een echte Van Gogh bewaren we omdat we hem mooi vinden en omdat die geld waard is. Of verkopen we hem dan juist? Een oude grammofoonplaat met een tik erin brengen we naar de rommelmarkt. Maar als het nu precies om die bijzondere uitvoering gaat die nog niet op cd is uitgebracht? Dan toch nog maar een tijdje naar die tik in de plaat luisteren?

De afwegingen in het landschap lijken wel iets op die in ons eigen huis. Ook in het landschap gaat het om voortdurende keuzen, waarbij we ons steeds af moeten vragen of, en waarom, we iets belangrijk vinden. Voor het bepalen van de cultuurhistorische waarde van landschapselementen is een aantal criteria ontwikkeld, die verrassend veel lijken op de afwegingen die we net maakten voor ons huisraad. De meest gebruikte zijn zeldzaamheid, gaafheid, kenmerkendheid en samenhang.¹⁷⁾ We kunnen die criteria in twee groepen indelen.

De eerste groep bestaat uit criteria die we voor een hele categorie elementen opstellen.

- *Zeldzaamheid* moet op verschillende schalen worden bekeken: in Drenthe liggen zo'n 50 hunebedden, in de rest van Nederland liggen er maar een paar (en zijn ze dus erg zeldzaam), elders in Europa liggen er honderden en zijn ze weer niet zo zeldzaam. Het Zuid-Limburgse landschap met zijn dalen en plateaus is binnen ons land zeldzaam (en dus hoog gewaardeerd), maar komt buiten onze landsgrenzen weer veel vaker voor. Voor lokale bestuurders is dit moeilijk te beoordelen. Vanuit wetenschappelijk oogpunt is zeldzaamheid een belangrijk criterium, immers, hoe zeldzamer een element of patroon is, hoe belangrijker het is als getuige van een landschappelijke ontwikkeling in een bepaalde periode van de geschiedenis en hoe hoger dus de informatie-waarde ervan is.

 Hunebed bij Bronneger: in Drenthe liggen zo'n 50 hunebedden, in de rest van Nederland liggen er maar een paar (en zijn ze dus erg zeldzaam), elders in Europa liggen er honderden en zijn ze weer niet zo zeldzaam.

- Objecten kunnen *kenmerkend* of gezichtsbepalend zijn voor een gebied, bijvoorbeeld de Maasheggen voor het Maasgebied bij Boxmeer of de terpen voor het zeekleigebied van Groningen en Friesland. Ook kunnen objecten kenmerkend zijn voor een bepaalde ontwikkeling, zoals de komst van vloeivelden voor de aardappelmeelindustrie in de 19e eeuw. In de regel wordt kenmerkendheid geïnterpreteerd als: 'kenmerkend voor de genese (wordingsgeschiedenis) van het landschap'.

 Het landschap van de Eempolder wordt gekenmerkt door openheid, waardoor deze doorgeschoten wilg des te meer opvalt.

¹⁷⁾ Zie onder meer Renes, 1999.

De tweede groep moeten we voor afzonderlijke elementen bepalen.

- Gaafheid (herkenbaarheid) duidt op de staat waarin een object verkeert. Is een grenswal nog over een grote lengte als wal te herkennen? Of zijn er slechts fragmenten of zelfs alleen grondsporen over? Gesteld kan worden dat de informatiewaarde van een element of patroon groter wordt naarmate het beter in het landschap bewaard is gebleven. Anderzijds komt een object dat nog maar moeilijk herkenbaar is als eerste in aanmerking voor beheer.

 Zicht op het weinige muurwerk dat nog aanwezig is bij de ruïne van het Gennepershuis in Noord-Limburg. Juist het feit dat er nog maar zo weinig over is van het muurwerk, maakt dit stukje des te waardevoller. De foto laat tevens zien dat de ruïne toe is aan een flinke onderhoudsbeurt, anders is dit stukje muur over een tijdje ook verdwenen.

- Met het criterium samenhang geven we aan dat het geheel meer is dan de som van de delen. Dit is in de praktijk een belangrijk criterium. Het begrip samenhang heeft nooit betrekking op één element of patroon, maar op de relatie tussen minimaal twee elementen of patronen tegelijk. Het is daarom vaak lastig te operationaliseren. Desalniettemin zijn de deskundigen het erover eens dat een cultuurhistorisch object dat in samenhang met andere objecten of patronen voorkomt hoger gewaardeerd dient te worden dan een afzonderlijk object. Dit wordt ook wel de ensemblewaarde genoemd. Samenhang kan nog nader worden gespecificeerd in ruimtelijke samenhang (de verschillende objecten bevinden zich in elkaars nabijheid), genetische samenhang (de objecten hangen functioneel met elkaar samen) en temporele samenhang (de objecten dateren uit dezelfde periode, maar hebben functioneel niets met elkaar te maken).
- Daarnaast wordt vaak aan landschapselementen een extra waarde toegekend omdat er verhalen omheen spelen, over gebeurtenissen of mensen. Wegkruisen en kapellen, bijzondere bomen en andere objecten ontleen een deel aan hun waarde aan dergelijke verhalen. Dergelijke waarden zijn moeilijk in een systeem onder te brengen en worden in waarderings door deskundigen zelden meegenomen. Daarentegen zijn ze wel van groot belang voor de betrokkenheid van streekbewoners bij hun omgeving. Ook wordt vaak ouderdom als criterium genoemd; zo gaat de Monumentenwet uit van een minimale leeftijd van vijftig jaar voor een aanwijzing tot rijksmonument. Belangrijker dan de exacte ouderdom is echter, dat een element uit een voorbije periode dateert. Zo heeft de opkomst van de mobiele telefoons vrijwel een einde gemaakt aan telefooncellen, die nog pas enkele decennia geleden wijdverbreid werden. Telefooncellen behoren daarmee al bijna tot het terrein van de cultuurhistorie.

 Hagelkruis bij Aarle-Rixel in Noord-Brabant. Rond dit soort elementen doen zich vaak spannende verhalen voor, waardoor de betekenis van het element zeer zeker toeneemt.

Samenvattend kunnen we vaststellen dat bij waarderungen in ieder geval de criteria kenmerkendheid (voor de landschapsgenese), zeldzaamheid en gaafheid betrokken moeten worden, en dat samenhang met andere elementen en patronen een cultuurhistorische meerwaarde heeft. Vanuit het aspect van de beleving kan indien gewenst betekenis worden toegekend aan criteria als ouderdom en diversiteit.

Bij de waardering is het verder van belang dat er wordt 'gescoord' op de criteria. In het verleden is daar al veel discussie over gevoerd. Een van de meest recente studies hierover ('Ontgonnen Verleden'¹⁸⁾) heeft voorgesteld dit aan de hand van 'multicriteria-analyse' te doen. De nogal technische uitwerking, waarbij gebruikt wordt gemaakt van statistische technieken, heeft de werkbaarheid in de praktijk tegengestaan. Desalniettemin heeft de methode een aantal belangrijke inzichten opgeleverd. Zo is het van belang de scores niet over al te veel klassen te verdelen. Een verdeling in drie klassen is eigenlijk al lastig genoeg, bijvoorbeeld 'niet zeldzaam', 'zeldzaam' en 'zeer zeldzaam'.

WAARDERINGSKRITERIA

Het probleem bij waarderungen is dat er vanuit de verschillende cultuurhistorische disciplines met andere criteria wordt gewerkt. Voor de archeologie en de monumentenzorg is de werking van de Monumentenwet van belang, die gaat over het aanwijzen van beschermde monumenten of beschermde dorps- en stadsgezichten. Van belang hierbij is een doordacht en uitgewerkt waarderingskader, dat is uitgewerkt door respectievelijk de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. (In 2009 samengevoegd tot de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). Voor de HISTORISCHE GEOGRAFIE bestaat iets dergelijks nog niet. Vanuit de praktijk wordt gewerkt langs verschillende waarderingslijnen, hetgeen de uniformiteit niet ten goede komt. In de Werkgroep Skrédyk¹⁹⁾ is een systeem voorgesteld dat stoelt op Ontgonnen Verleden (Baas e.a., 2000), maar dat op een aantal punt is aangepast. Er is door de Werkgroep een waarderingvoorstel gedaan op verschillende schaalniveaus (internationaal, nationaal, regionaal en lokaal) en aan de hand van de volgende criteria: *kenmerkendheid*, *context/ensemble*, *zeldzaamheid*, *gaafheid/herkenbaarheid* en *schoonheid*. Omdat ook het Handboek is geschreven vanuit historisch-geografisch perspectief, wordt in deze tekstbox niet verder ingegaan op deze criteria. Hieronder de waarderingscriteria zoals de archeologie en de bouwhistorie die hanteert.

Vanuit de ARCHEOLOGIE wordt gewerkt conform de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA). Deze hanteert de volgende criteria: **beleving**, **fysieke kwaliteit** en **inhoudelijke kwaliteit**.

De **beleving** is uitgewerkt langs twee lijnen, namelijk schoonheid (Zichtbaarheid vanaf het maaiveld als landschapselement, Vorm en structuur en Relatie met omgeving) en herinneringswaarde (verbondenheid met feitelijke historische gebeurtenis en Associatie met toegeschreven kwaliteit of betekenis).

De **fysieke kwaliteit** heeft betrekking op de gaafheid (Aanwezigheid sporen, Gaafheid sporen, Ruimtelijke gaafheid, Stratigrafie intact, Mobilia in situ, Ruimtelijke relatie tussen mobilia onderling, Ruimtelijke relatie tussen mobilia en sporen, Aanwezigheid antropogeen biochemisch residu, Stabiliteit van de natuurlijke omgeving) en conservering (Conservering artefacten en Conservering organisch materiaal).

De **inhoudelijke kwaliteit** heeft betrekking op zeldzaamheid (binnen dezelfde archeoregio waarvan de aanwezigheid is vastgesteld en Het aantal vergelijkbare monumenten (complextypen) van goede fysieke kwaliteit uit dezelfde periode, op basis van een recente en specifieke verwachtingskaart), informatiewaarde (Opgraving/onderzoek van vergelijkbare monumenten binnen dezelfde archeoregio (minder/meer dan 5 jaar geleden; volledig/partieel, Recent en systematisch onderzoek in de betreffende archeoregio, Recent en systematisch onderzoek van de betreffende archeologische periode, Passend binnen vastgesteld onderzoeksprogramma van universitair instituut, ROB of anderen), ensemblewaarde (Synchrone context (voorkomen van monumenten uit dezelfde periode binnen de microregio), Diachrone context (voorkomen van monumenten uit opeenvolgende perioden binnen de microregio, Landschappelijke context (fysisch- en historisch-geografische gaafheid van het

18) Baas e.a., 2000.

19) Historische geografie en monumentenzorg, een notitie over de mogelijkheden voor een wettelijke bescherming van historisch-geografische elementen en patronen op basis van de Monumentenwet 1988, Werkgroep Skrédyk (LNV/RDMZ/ROB, november 2003).

contemporaine Landschap en Aanwezigheid van contemporaine organische sedimenten in de directe omgeving) en representativiteit (Kenmerkendheid voor een bepaald gebied en/of periode, Het aantal vergelijkbare monumenten van goede fysieke kwaliteit uit dezelfde periode binnen dezelfde archeoregio waarvan de aanwezigheid is vastgesteld en waarvan behoud is gegarandeerd en Idem, op basis van een recente en specifieke verwachtingskaart).

De MONUMENTENZORG heeft een ander waarderingsysteem. Zij gaan uit van de **cultuurhistorische waarden**, de **architectuurhistorische waarden**, de **ensemblewaarden**, de **gaafheid** en **herkenbaarheid** en de **zeldzaamheid**.

De **cultuurhistorische waarden** hebben betrekking op het belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) culturele, sociaal-economische en/of geestelijke ontwikkeling(en), het belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) geografische, landschappelijke en/of bestuurlijke ontwikkeling(en), het belang van het object/complex als bijzondere uitdrukking van (een) technische, en/of typologische ontwikkeling(en) en het belang van het object/complex wegens innovatieve waarde of pionierskarakter.

De **architectuurhistorische waarden** hebben betrekking op het bijzonder belang van het object/complex voor de geschiedenis van de architectuur en/of bouwtechniek, het bijzonder belang van het object/complex voor het oeuvre van een bouwmeester of architect, het belang van het object/complex wegens hoogwaardige esthetische kwaliteiten van het ontwerp, het belang van het object/complex wegens het bijzondere materiaalgebruik en/of ornamentiek en belang van het object/complex wegens de bijzondere samenhang tussen exterieur en interieur (onderdelen).

De **ensemblewaarden** hebben betrekking op het belang van het object/complex als essentieel onderdeel van een groter geheel, dat cultuurhistorisch, architectuurhistorisch en stedenbouwkundig van (inter)nationaal belang is, de bijzondere betekenis van het object/complex wegens de situering, verbonden met de ontwikkeling/uitbreiding van een streek, stad, dorp of wijk, debijzondere betekenis van het complex wegens de wijze van verkaveling/inrichting/voorzieningen, de bijzondere betekenis van het object/complex voor het aanzien van een streek, stad, dorp of wijk, het belang van het object/complex wegens de hoogwaardige kwaliteit van de bebouwing en de historisch-ruimtelijke en de relatie met groenvoorzieningen, wegen, wateren, en/of bodemgesteldheid.

De **gaafheid en herkenbaarheid** hebben betrekking op het belang van het object/complex wegens de architectonische gaafheid van ex- en/of interieur, het belang van het object/complex wegens de hoogwaardige architectonische kwaliteit van de samenstellende onderdelen (hoofd- en bijgebouwen; hekwerken, tuinaanleg e.d.) en het belang van het object/complex wegens de structurele en/of visuele gaafheid van de stedelijke of landschappelijke omgeving.

De **zeldzaamheid** van een object betreft het belang van het object/complex wegens architectuurhistorische, bouwtechnische, typologische en functionele zeldzaamheid; eventueel verbonden met bijzondere ouderdom) en het uitzonderlijk belang van het object/complex wegens één of meer onder I t/m IV genoemde kwaliteiten.

Praktische mogelijkheden

Om behoudsdoelen vast te stellen, dient men niet alleen te beschikken over gegevens over kenmerken en waarde van objecten, maar ook over inzicht in de toekomstige ontwikkeling van de omgeving. Een belangrijk onderwerp is bijvoorbeeld de functie van een object. Dit onderwerp wordt wel eens gebuikt als criterium voor waardering, maar daar hoort het duidelijk niet thuis. Een object dat functioneert is wel eenvoudiger te onderhouden, maar een tekening van Rembrandt in een doos op zolder is niet minder waard dan een soortgelijke tekening die in een museum door duizenden mensen bekeken wordt. Monumentenzorg en landschapsbescherming (vaak als onderdeel van natuurbescherming vreemd genoeg) zijn voortdurend bezig met het zoeken naar functies. Een boerderij die leeg staat, zal meestal niet lang meer bestaan. Vinden we een nieuwe functie, door een verbouwing tot appartementen of desnoods gebruik als caravanstalling, dan mogen we hopen dat er tenminste voldoende onderhoud wordt gepleegd om het gebouw overeind te houden.

Ook voor landschappen bepaalt het (toekomstige) functioneren mede voor welke beheervorm wordt gekozen. Hieronder wordt dit, bij wijze van voorbeeld, voor enkele mogelijkheden in agrarische landschappen uitgewerkt. Op de verticale as wordt de cultuurhistorische waarde gegeven in twee categorieën: gebieden waar het historische landschap nog goed herkenbaar is en gebieden waar dat niet meer het geval is. De laatste zijn aangeduid als 'vernieuwd landschap'; het gaat om landschappen die, bijvoorbeeld door een (ouderwetse) ruilverkaveling, zo sterk zijn veranderd dat alleen nog losse historische objecten zijn overgebleven.

Op de horizontale as zijn twee mogelijkheden voor de toekomst uitgewerkt. In de eerste zal het gebied deel gaan uitmaken van een stadsuitbreiding of van een grootschalige natuurontwikkeling. Het betekent een verandering waarbij het gebied haar oude agrarische functie verliest en een nieuwe functie krijgt die leidt tot snelle, zeer ingrijpende veranderingen in bodemgebruik en inrichting. In de tweede is een dergelijke grootschalige en snelle verandering niet voorzien.

Tabel 1. Behoudsdoelen voor agrarische landschappen

Historisch-geografische waarde	Toekomstplannen en behoudsdoelen	
	Verstedelijking, grootschalige natuurontwikkeling	Voortgezet agrarisch gebruik
Laag: vernieuwd landschap (slechts losse historische objecten)	Zo mogelijk inpassen losse elementen.	Behoud resterende losse elementen, maar ook streven naar aanleg van nieuwe elementen; landschapsbouw.
Hoog: (Samenhangend) historisch landschap	Behoud van samenhangen wordt lastig, maar zoeken naar mogelijkheden om aan te sluiten bij structuur van het landschap is geboden, met daarnaast inpassing en waar mogelijk restauratie van afzonderlijke elementen.	Behoud kenmerkende elementen en patronen van het landschap; behoud en herstel van een groot aantal losse objecten; streven naar restauratie van elementen.

Net als de waardering speelt de kwestie van behoud of ontwikkeling zich af op twee niveaus: dat van gebieden en dat van individuele objecten. In drie van de vier situaties in bovenstaande tabel gaat het alleen nog om het laatste, omdat er niet meer is of omdat het in de praktijk niet mogelijk is meer te behouden. Alleen bij de vierde mogelijkheid, voortgezet agrarisch gebruik in een waardevol landschap, is het mogelijk ook voor de toekomst te streven naar behoud van de belangrijkste historische kenmerken en objecten. Een groot aantal van deze gebieden valt binnen de Ecologische Hoofdstructuur of heeft de afgelopen jaren de status van Belvederegebied (Nota Belvedere, 1999) of Nationaal Landschap (Nota Ruimte, 2004) gekregen.

Wanneer en waar cultuurhistorisch beheer?

Dit handboek gaat over cultuurhistorisch beheer, maar dat wil niet zeggen dat cultuurhistorisch beheer overal en altijd de norm moet zijn. Voor nieuwe elementen, zoals houtsingels die binnen een landinrichting of landschapsherstelproject worden aangeplant, verdient vaak een moderne vorm van beheer de voorkeur. Hakhoutbeheer is bijvoorbeeld in de praktijk duur en vergt veel inspanning. Die investering kan dan beter worden gedaan om de belangrijkste kenmerken en waarden van een historisch hakhoutbos in stand te houden. In een nieuw aangeplant bos is er niets tegen een goedkope, eigentijdse vorm van beheer.

Om te bepalen waar een cultuurhistorisch beheer wordt gevoerd en waar een ander, bijvoorbeeld extensiever, beheer wordt gevoerd kan men de volgende tabel gebruiken.

Tabel 2. Beheerdoelen op basis van potenties en actuele waarde, zowel vanuit natuur als vanuit cultuurhistorie.

	Actuele waarde (cultuurhistorie, mensgebonden natuur) HOOG	Actuele waarde (cultuurhistorie, mensgebonden natuur) LAAG
Potenties natuurontwikkeling HOOG	Behoud/herstel cultuurlandschap en half-natuurlijke systemen; kleinschalige natuurontwikkeling I	Natuurontwikkeling, landschapsbouw III
Potenties natuurontwikkeling LAAG	Behoud/herstel cultuurlandschap II	Landschapsbouw (maken van een geheel nieuw landschap) IV

In deze tabel staat op de horizontale as de actuele waarde, waarbij cultuurhistorie en mensgebonden natuur voor het gemak zijn samengenomen. Op de verticale as staan de potenties voor natuurontwikkeling. De combinatie leidt tot een indeling in vier categorieën.

- I** gebieden met hoge actuele waarden op het gebied van cultuurhistorie en hoge potenties voor natuurontwikkeling. Het voorgestane beheer is hier een nadruk op behoud van de bestaande waarden, aangevuld met kleinschalige natuurontwikkeling.
- II** gebieden die in natuurlijk opzicht sterk zijn achteruitgegaan (bijvoorbeeld door het zeer intensieve landbouwkundige gebruik) en ook geen geweldige mogelijkheden voor natuurontwikkeling bieden, maar die wel een hoge cultuurhistorische waarde hebben. In deze categorie vallen delen van de zandgronden, gekenmerkt door weinig geomorfologische dynamiek en vaak sterk verontreinigde bodems, maar nog wel met veel historische elementen en structuren. Ook de waardevolle stedelijke gebieden vallen in deze categorie. Hier zal het behoud en beheer van het historische cultuurlandschap nog sterker dan in categorie I voorrang moeten hebben.
- III** gebieden met lage actuele waarden en hoge potenties voor natuurontwikkeling. Hierbij kunnen we denken aan delen van de uiterwaarden in het rivierengebied en aan veel beekdalen in de zandgebieden. In deze gebieden is de actuele waarde van het landschap door cultuurtechnische maatregelen of grondstoffenwinning sterk achteruitgegaan, maar bestaan wel goede mogelijkheden voor natuurontwikkeling en voor herstel. Cultuurhistorisch beheer zal hier een geringere rol spelen.
- IV** gebieden waarin niet alleen de historisch-landschappelijke en de ecologische waarden sterk zijn afgenomen, maar waar bovendien de mogelijkheden voor natuurontwikkeling gering zijn. Voorbeelden zijn diepe grindgaten en sterk vervuilde bodems (bijvoorbeeld oude fabrieksterreinen). Landschapsbouw (of, zoals de tegenwoordige term luidt: een ontwikkelingsgerichte landschapsstrategie) is hier de best begaanbare weg om deze gebieden weer enigszins toonen leefbaar te maken.

Het referentiebeeld

Een van de belangrijkste keuzen bij het vaststellen van het beheerdoel betreft het al of niet uitgaan van een vast referentiepunt (ijkpunt) in de tijd. Werken met een vast referentiepunt kan ertoe leiden dat conservering, restauratie of zelfs reconstructie van één bepaalde situatie in de geschiedenis wordt nagestreefd. Zo'n ijkpunt kan worden gevonden in het heden, in de ontstaansperiode of in een willekeurig tijdstip in het verleden.

Mogelijkheid 1: de ontstaansperiode.

Vaak geldt de oorspronkelijke situatie als uitgangspunt. Deze mogelijkheid is uiteraard beperkt tot objecten die in korte tijd tot stand gekomen zijn, omdat we bij een meer geleidelijke ontwikkeling moeilijk kunnen spreken van een oorspronkelijke situatie. In deze gevallen is het beleid gericht op behoud van die onderdelen die nog teruggaan tot de oorspronkelijke situatie. Soms gaat het beleid een stap verder en wordt gestreefd naar het terugbrengen, door restauratie of reconstructie, van de

oorspronkelijke situatie. Bij een reconstructie is het 'oorspronkelijke' voornamelijk conceptueel, omdat het noodzakelijk plaatsvindt met moderne materialen. Dit behoudsdoel komt veel voor bij archeologische monumenten (grafheuvels) en vestingwerken. Bij gebouwen, parken en buitenplaatsen wordt dit behoudsdoel vooral gehanteerd als de oorspronkelijke aanleg herkenbaar en de oorspronkelijke ontwerptekeningen bewaard zijn.

i Deze wal in het bos bij Drie (Veluwe) markeert de oude grens tussen het bouwland en de voormalige woeste gronden. Bij eventuele herstelwerkzaamheden moeten antwoorden worden gevonden op vragen over het oorspronkelijk profiel en beplanting van de wal.

Op het eerste gezicht is herstel van de oorspronkelijke situatie een ideaal uitgangspunt. Er zijn echter enkele problemen. Zo is die oorspronkelijke situatie vaak relatief onbekend door gebrek aan gegevens. Hoe zag een houtwal er in de Middeleeuwen uit? Was die wal met doornen begroeid of met een vlechtheg? Stonden er ook grotere bomen op? Het zijn vragen waar maar moeilijk een antwoord op te geven is. De definitie die Van Dale geeft van restauratie, 'in de vroegere toestand herstellen' is in deze gevallen weinig praktisch.

Een nog groter probleem is, dat voor landschappen, maar ook voor veel landschapselementen, moeilijk een begin aan te geven is. Grafheuvels zijn in de prehistorie vaak hergebruikt, een dijk is in de loop van de tijd voortdurend opgehoogd en verbreed, een oud gebouw is vaak talloze malen verbouwd. Die latere ontwikkelingen zijn deel van de geschiedenis en maken het object interessanter. Bij een kasteel dat in de loop van de tijd van een eenvoudige woontoren is uitgegroeid tot een uitgebreid complex, zullen weinig mensen terug willen naar de oudste situatie.

Mogelijkheid 2: de situatie op een bepaald moment in de geschiedenis.

In andere gevallen wordt een bepaalde historische situatie als de meest wenselijke gezien. In de praktijk komt dit op hetzelfde neer als bij het uitgaan van de oorspronkelijke situatie, maar de situatie die hier als norm wordt gesteld is willekeuriger gekozen. Vaak zal het de periode zijn waarop een object de grootste bloei beleefde, bijvoorbeeld een grafheuvel na de laatste prehistorische ophoging, een vesting na de laatste uitbreiding of een hekkenlandschap op het moment van de grootste heggendichtheid.

Bij losse objecten die elke functie hebben verloren, zogenaamde fossiele objecten, is het moment waarop het object zijn functie verloor vaak een bruikbaar uitgangspunt. De ontwikkeling die het object doormaakte onder invloed van de eisen die de functie stelde, stopte op dat moment. Het object wordt daarmee in een bepaald stadium geconserveerd; nadien treedt alleen nog slijtage op. Bij restauratie van vestingwerken wordt vaak de situatie na de laatste bouwphase hersteld.

Deze gerestaureerde aardappelkelder in Twente ziet er weer net zo uit als in de periode van voor het verval.

Daarnaast treffen we dit uitgangspunt aan bij gecompliceerde gebouwen en landschappen, waarvoor geen oorspronkelijke situatie kan worden aangegeven. Soms bestaat toch de behoefte een vroegere situatie als uitgangspunt te nemen. Dat kan verband houden met een tijdstip dat voor het object bijzonder was, bijvoorbeeld door een associatie met een bekende persoon (een gebouw waarin een beroemdheid verblijf hield, een landschap dat door Ruysdael is geschilderd, enzovoorts). Voor gebieden dient vaak het moment waarop het door een natuurbeschermingsorganisatie werd gekocht, als (goed gedocumenteerde) referentie.

Moeilijker te beargumenteren is het 'corrigeren' van recente ingrepen die als versterking worden gezien. Daarbij bestaat nog wel verschil tussen restauraties (waarbij alleen toevoegingen, zoals witkalk over een muurschildering, worden verwijderd) en reconstructies (waarbij ingrepen waarvoor ooit zaken gesloopt zijn, ongedaan worden gemaakt). In het laatste geval wordt vaak de 19e eeuw of het midden van de 20ste eeuw als referentie genomen. We zien dit vooral bij oudere restauraties van kastelen en kerken, waar nogal eens 20ste-eeuwse toevoegingen worden verwijderd. De historische ontwikkeling wordt in deze gevallen herkenbaar op de laatste fase na.

Bij landschappen is het 19e-eeuwse beeld vaak richtinggevend. Vooral de situatie op de topografische kaarten rond 1900 vormt een populair uitgangspunt, deels omdat we die situatie (dankzij die kaarten) redelijk kennen, deels omdat die situatie door velen als een historisch optimum wordt gezien. Hier valt wel wat op af te dingen. De 19e-eeuwse heidevelden, die we kennen uit schilderijen en beschrijvingen, vertegenwoordigen de laatste, maar tevens de meest intensieve, fase van de heide als deel van het agrarische productiesysteem. In het beheer is vaak de grote, kale 19e-eeuwse heide het referentiebeeld en niet de gevarieerdere heidevelden van enkele eeuwen eerder (zie bijvoorbeeld Spek, 2004). De grootste lengte aan heggen en houtwallen uit de geschiedenis bestond waarschijnlijk rond de Eerste Wereldoorlog, na een periode van heide-ontginningen en juist voor de snelle opkomst van het prikkeldraad.

Mogelijkheid 3: de huidige situatie.

Waar de huidige situatie als uitgangspunt wordt genomen, is het beleid erop gericht de waardevolle bestanddelen in de huidige situatie te handhaven en achteruitgang daarvan tegen te gaan. Dit uitgangspunt is wijdverbreid in de bescherming van gebouwen en landschappen, vooral als die hun huidige vorm ontleen aan een langdurig groeiproces. In zeer strikte vorm treffen we dit uitgangspunt aan bij de bescherming van het bodemarchief, waar het vrijwel uitsluitend gaat om de sporen die er nu nog zijn tegen verdere achteruitgang te beschermen.

 Deze kloostermuur van Rottum (Groningen) toont sporen van verval, waardoor passende beheermaatregelen zijn getroffen om verdere achteruitgang tegen te gaan.

Mogelijkheid 4: behoud zonder vast referentiepunt

In meer en meer gevallen wordt tegenwoordig afgezien van een vast referentiepunt. In de restauratiepraktijk wordt tegenwoordig in veel gevallen gekozen voor behoud van de 'oorspronkelijke' vorm, inclusief latere toevoegingen. Dit betekent dat niet alle latere ontwikkelingen per definitie als verstoring worden gezien. Aanpassingen in de vorm zijn inherent aan veranderingen in gebruik en moeten, binnen randvoorwaarden, ook in de toekomst mogelijk blijven. Het wijst op een verschuiving in het denken over monumenten en landschappen, waarbij de zoste-eeuwse eeuw niet meer uitsluitend negatief wordt bekeken. Steeds meer wint ook in de praktijk de opvatting veld, dat een landschap een levend iets is, en dus mag veranderen. Het gevolg is dat pragmatisch met de uitgangspunten wordt omgegaan en dat per object wordt bekeken wat op grond van kennis, financiën en toekomstige functie de beste vorm is.

De discussie over het referentiemoment is een lastige, ook omdat we nog zoveel dingen niet weten. Zeker bij groene elementen, zoals houtwallen, houtsingels en bossen, wordt er onwillekeurig vaak vanuit gegaan dat boeren overall hetzelfde beheer voerden en dat beheer bovendien in de loop van de tijd weinig veranderde. De werkelijkheid zou wel eens een stuk complexer kunnen zijn. We willen dit probleem illustreren aan de hand van twee voorbeelden.

Het eerste voorbeeld biedt het hakhout in Langbroek in de provincie Utrecht, waar we zien dat het beheer van de bossen in de loop van de tijd veranderde, deels onder omstandigheden die een plaatselijk karakter hadden. In het begin van de 19e eeuw bevatte de gemeente Langbroek naast 30 morgen opgaand bos maar liefst 780 morgen hakhout, dat in een vragenlijst uit 1815 werd aangeduid als 'akkermaal en elzenhout'. De productie van dat hakhout werd gebruikt voor gereedschapsstelen (vooral essenhout), bonestaken en fruitstutten, maar vooral als brandhout. Dagelijks voeren kleine schuiten (volgens opgave van de gemeente van 1815 waren dat er toen 26) met brandhout naar de stad Utrecht. Naast landbouw was de handel in hout de belangrijkste inkomstenbron van de bewoners van Langbroek. Tegen het eind van de negentiende eeuw nam de behoefte aan brandhout af en schakelden de boeren over op de teelt van 'snijgriend': wilgetenen die jaarlijks werden geoogst en vooral gebruikt om manden te vlechten. Daarnaast werd hakgriend geteeld, dat geoogst werd in een cyclus van drie tot vier jaar en gebruikt werd voor hoepels en dergelijke. Een griend bleef zo'n 15-20 jaar rendabel en werd daarna gerooid. In de tweede helft van de 20e eeuw verdween de markt voor hakhoutproducten en liet men het meeste bos doorgroeien tot opgaand hout, soms ook met andere houtsoorten. Bovendien bleef het bos op dezelfde plaats liggen, onder meer omdat de Boswet de verplaatsing van bossen sterk bemoeilijkt.

Het tweede voorbeeld is deels vergelijkbaar maar kent een geheel andere geschiedenis. Het betreft het beheer van de hakhoutbosjes rondom de dorpen aan de oostrand van de Veluwe. De vele eikenbosjes die hier liggen werden vroeger in een bepaalde cyclus 'gehakt', meestal in mei, wanneer de bast het makkelijkst losliet en de meeste looistof bevatte (ze werden ook wel 'meibosjes' genoemd). De schors werd door eeklopers - of ekers - van de stammen afgeklopt. In de leerlooierijen werd de schors in schuren nagedroogd, want alleen droge schors kon goed worden gemalen. Daarna werd de schors in kleinere stukken gehakt en in manden naar de eekmolen of runmolen vervoerd en gemalen. Het poeder (de run) werd in grote zakken gedaan en in de leerlooierij opgeslagen en verder gebruikt voor het looien van leer.

Het landschap rondom de dorpen kende dus elk jaar grote hoeveelheden kaalgekapte stukken eikenhakhoutbos. Inmiddels worden deze bossen niet meer gekapt, waardoor de sporen van deze geschiedenis langzaam uit het bos verdwijnen.

 (Voormalig?) hakhoutbos op de Veluwe.

Stap 3 Kiezen voor een beheerstrategie

Het schema op de volgende pagina geeft een aantal gradaties in beheer. De meest wenselijke situatie is die van regulier onderhoud. Bij de meeste soorten objecten levert dit een lange levensduur op. Blijft onderhoud achter, dan zal verval optreden, waardoor uiteindelijk het voortbestaan van het element bedreigd wordt. Vervolgens kan men ervoor kiezen om de oorspronkelijke situatie te herstellen, de bestaande situatie vast te houden ('consolideren') of verder verval toe te staan. In het laatste geval zal het element uiteindelijk verdwijnen of hoogstens in archeologische sporen (als deel van het 'bodemarchief') blijven bestaan.

Figuur 2. De beheercyclus en gradaties in beheer. De groene ingrepen vallen onder de term 'cultuurhistorisch beheer', de rode vallen daar over het algemeen niet onder.

Is het laatste het geval, dan kan men het weer 'zichtbaar maken', zoals wel eens gebeurt na een archeologisch onderzoek. Dat kan betekenen dat opgegraven muurwerk in een kelder wordt getoond of dat aangetroffen grondsporen in het plaveisel van een straat worden gemarkeerd. In deze gevallen wordt een nieuwe uitgangssituatie gecreëerd, die afwijkt van de oorspronkelijke. Veel verder gaat de mogelijkheid van reconstructie, waarbij men een verdwenen object weer nieuw aanlegt. Dit laatste heeft overigens weinig meer met cultuurhistorie te maken: het betreft een nieuw element, dat slechts een (zo goed mogelijk nagemaakte) oude vorm heeft. In dergelijke gevallen wordt vaak besloten om het nieuwe object een eigentijdse vorm te geven, zodat het als vroeg-21ste-eeuws herkenbaar blijft.

Wel valt hier een kanttekening te maken: reconstructie van een afzonderlijk object kan voor het grotere geheel een vorm van restauratie zijn. Door in een houtwallenlandschap een verdwenen houtwal weer terug te brengen, wordt een object toegevoegd dat op zichzelf (nog) geen cultuurhistorische waarde bezit. Voor het landschap als geheel betekent het echter een vorm van restauratie.

BEHOUD EN BEHEER

Bij de omgang met cultuurhistorische objecten wordt meestal vooral gesproken in termen van 'behoud' en minder in termen van 'beheer'. Om behoud af te dwingen beschikt de overheid over een stelsel van geboden en, meer nog, verboden. Het belangrijkste wettelijke instrument voor behoud van gebouwen, buitenplaatsen, archeologische terreinen en enkele historisch-geografische elementen is de Monumentenwet; voor groene objecten bestaat de Natuurbeschermingswet. Daarnaast is er de Wet Ruimtelijke Ordening, met onder meer het bestemmingsplan.

Deze instrumenten blijken in de praktijk onvoldoende te werken. Om cultuurhistorische objecten daadwerkelijk te behouden moeten ze beheerd worden.

In hoofdlijnen kunnen we de bedreigingen waaraan een cultuurhistorisch object blootstaat, indelen in twee groepen: aantasting door verval en aantasting door conflicterend gebruik.

Onder verval verstaan we de processen (vooral natuurlijke processen, maar die zijn deels wel weer door mensen beïnvloed), die maken dat een culturobject in de loop van de tijd verdwijnt. Zonder ingrijpen zullen sloten dichtslibben, tuinen verwilderen, gebouwen instorten en dijken doorbreken. Verval wordt tegengegaan door maatregelen zoals schilderen, snoeien, knotten of onderdelen ver-

vangen. Deze groep activiteiten duiden we in het vervolg aan als 'onderhoud'. Daarnaast is er het probleem van conflicterend gebruik. Hiermee doelen we op de problemen die kunnen optreden doordat de eisen die het gebruik stelt aan een object in conflict komen met de wens tot behoud. Fricities tussen behoud en gebruik kunnen aan twee kanten worden opgelost: er kan een vorm van gebruik worden gezocht die het object in stand houdt of er kunnen concessies worden gedaan aan het behoud. In de praktijk zal vaak gestreefd worden naar een compromis, waarbij beide kanten water in de wijn doen. Deze problematiek zal in dit handboek nauwelijks aan de orde komen.

Bij elke beheeractiviteit zal de beheerder zich af moeten vragen welke strategie gevolgd zou moeten worden. Het schema toont een aantal strategieën, die hieronder kort uiteen worden gezet.

Onderhoud

De meest voorkomende beheerstrategie is het regulier en/of achterstallig onderhoud. Bij regulier onderhoud gaat het vooral om regelmatig maaien, snoeien, verwijderen van opslag, knotten, plaggen of het verven van houtwerk. Zo wordt in Limburg jaarlijks een groot aantal wegekruisen door vrijwilligers onderhouden. De werkzaamheden bestaan uit schoonmaken, schilderen en waar nodig het herstellen van vernielingen.

Vaak is er bij de elementen sprake van (grootschalig) achterstallig onderhoud. Uiteraard dient dat te worden weggewerkt alvorens er eventueel kan worden overgegaan tot het uitvoeren van regulier onderhoud. Hierbij gaat het meestal niet alleen om onderhoud van de beplanting, maar ook om meer ingrijpende werkzaamheden als het uitdiepen en opschonen van waterpartijen, het herstellen van afrastering, het verwijderen van zwerfvuil en het herstellen van de beplanting door nieuwe aanplant.

👇 *Handmatig schonen van een sloot.*

Zichtbaar maken

Achterstellig en regulier onderhoud zijn tevens strategieën die horen bij het 'zichtbaar maken'. Hierbij gaat het in eerste instantie om het verwijderen van opslag, of het accentueren van het object zelf, waarbij de zichtbaarheid letterlijk wordt vergroot.

Cultuurhistorische elementen kunnen ook figuurlijk onzichtbaar zijn, dus ze zijn visueel wel waar te nemen, maar door het gebrek aan kennis zien mensen ze toch over het hoofd, waardoor er opnieuw een bedreiging kan optreden. Maatregelen die hierbij thuishoren zijn het plaatsen van informatieborden, het organiseren van excursies of lezingen of het geven van cursussen.

☞ *Het zichtbaar houden van deze zogenaamde kluundel door een vrijwilliger van de Natuurwerkgroep En Hoe! (Enschede, Hengelo, Oldenzaal en omgeving). Boeren uit de omgeving van het Aamsveen hebben eeuwenlang voor eigen gebruik turf gestoken. De zware bonken veen werden op een speciaal in het veen aangelegde plaats neergelegd, de kluunplaats of kluundel genoemd. Het veen werd vermengd met water en door ossen of paarden fijngetrapt tot een dikke brei. De ondergrond van de kluunplaats bestond dan ook geheel uit veldkeien.*

Consolidatie

Consolidatie is een wijze van aanpak waarbij het behoud van het element in de bestaande toestand voorop staat. De werkzaamheden bestaan uit het nemen van maatregelen ter voorkoming van beschadigingen en verdere aftakeling. Deze wijze van aanpak wordt vaak toegepast bij archeologische landschapselementen die nog niet volledig wetenschappelijk zijn onderzocht. Hieraan ten grondslag ligt het idee dat er met behulp van toekomstige onderzoeksmethoden waarschijnlijk meer informatie uit dit waardevolle 'bodemarchief' kan worden gehaald dan met de huidige methode van opgraven. Zo werden bijvoorbeeld verspreid over het land meer dan 250 grafheuvels geconsolideerd door onder meer het aanbrengen van plaggen, het dichteren van konijnenpijpen, het aanbrengen of ingraven van afrastering en het verwijderen van bomen ter voorkoming van beschadigingen door wortels. Ook bij niet archeologische elementen worden soms consolidatiewerkzaamheden verricht. Gedacht kan worden aan het plaatsen van beschoeiing en bij bouwkundige elementen het vastmetselen van losgeraakte stenen.

☞ *De grafheuvels op het Manderveld zijn prachtig geconsolideerd: opslag met bomen en struiken is verwijderd, de heuvels zijn waar nodig aangevuld met zand en opnieuw afgedekt met 'gebiedseigen' plaggen. Vanaf 1989 zijn de grafheuvels in beheer bij Landschap Overijssel.*

Restauratie

De meest verregaande aanpak is een gehele of gedeeltelijke restauratie. Daaronder wordt verstaan: het zoveel mogelijk terugbrengen van het al dan niet beschadigde element in een meer oorspronkelijke vorm. Vrijwel altijd gaat het hier om zeer specifieke werkzaamheden die een grote deskundigheid vereisen. Bovendien is restauratie, met name bij bouwkundige elementen, vaak een kostbare aangelegenheid. Een groep elementen waaraan regelmatig restauratiewerkzaamheden worden uitgevoerd zijn eendekooien. Dat heeft te maken met de wens om het afpalingsrecht (het recht op stilte in een rond de kooi afgepaald gebied) te behouden. Dat recht is alleen gewaarborgd wanneer de kooi 'vangklaar' is. Wanneer een vervallen kooi in dit kader weer geschikt wordt gemaakt voor de vangst van wilde eenden zijn restauratiewerkzaamheden onontkoombaar. Het gaat dan bijvoorbeeld om het herstel van de vangpijpen, het herplaatsen van rietmatten, het herstellen en plaatsen van beschoeiing of het opnieuw uitgraven van de kooiplas.

 De door de stichting IKL gerestaureerde kalkoven bij Voerendaal.

Reconstructie

Reconstructie is gericht op het herstellen (herbouwen) van een oorspronkelijk cultuurhistorisch object waar weinig of niets meer van over is. Met reconstructies dient men over het algemeen terughoudend te zijn. Vaak weten we onvoldoende over de oorspronkelijke vorm en betekenis van het object. Een reconstructie zegt in dit geval vooral iets over de huidige behoefte aan belevingsmogelijkheden en historische informatie. Het gereconstrueerde object heeft in elk geval niet of nauwelijks cultuurhistorische waarde. Vaak is echter wel de aanschouwelijke, en daarmee de educatieve waarde van het object vergroot. Goede voorbeelden van reconstructies vinden we vooral terug in de archeologie, bijvoorbeeld bij het weer nieuw opbouwen van Romeinse wachtposten. Weliswaar heeft de wachtpost zelf geen cultuurhistorische waarde, het geeft wel een goed beeld van hoe zo iets er uit kan hebben gezien, en wekt zo een algemeen begrip voor cultuurhistorie op.

Mitigatie en compensatie

Vanuit de natuurwereld kennen we het begrip 'compensatie'. Compensatie betekent dat verlies aan (natuur)waarden wordt gecompenseerd door vergelijkbare, natuurwaarden (elders) terug te brengen. Iets wat hier op lijkt is mitigatie, of het uitvoeren van 'verzachtende omstandigheden', bijvoorbeeld het aanbrengen van een groene - landschappelijke - gordel rond een bedrijventerrein.

Voor cultuurhistorische objecten is verdwijnen vaak onherroepelijk en is compensatie dus niet mogelijk. Dat betekent dat de mogelijkheden die er zijn voor compensatie en mitigatie op een andere manier moeten worden benut. Zo kan men objecten die op een bepaalde plek moeten verdwijnen, elders herbouwen. Het object blijft dan gehandhaafd, maar de context verandert. Ook kan men verdwijnen van een object verzachten door geld te steken in restauratie van een ander object, of in aanleg/bouw van nieuwe, waardevolle cultuurhistorie. Het laatste zou dan echt moeten leiden tot kwaliteitstoevoeging.

Ook is het mogelijk om bij bepaalde inrichtingswerkzaamheden losse cultuurhistorische objecten tijdelijk te verwijderen en "in opslag te doen". Na de ingreep kunnen ze dan weer worden teruggeplaatst. Dit zou bijvoorbeeld kunnen bij een dijkverzwaring, waarbij de grenspalen en pijlschalen tijdelijk worden opgeslagen en nadien weer worden teruggeplaatst. Bij levende objecten als een houtwal is dit uiteraard niet mogelijk.

 Een peilschaal langs de Maas bij Maasband (Limburg). Dergelijke elementen zouden bij werkzaamheden aan de rivier of de oever tijdelijk in opslag gedaan kunnen worden, om daarna weer terug te kunnen worden geplaatst.

DE BEHEERDERS

Bij het beheer van cultuurhistorisch waardevolle objecten en terreinen zijn verschillende partijen betrokken, die overigens in alle mogelijke combinaties samen kunnen vallen.

- eigenaren vormen de belangrijkste categorie. Zonder medeweten en instemming van de eigenaar is niets mogelijk. Deze groep bestaat uit individuele eigenaren (boeren en buitenlui), maar bijvoorbeeld ook uit de terreinbeherende organisaties.
- huurders/pachters hebben in de praktijk grote bevoegdheden en invloed op het beheer.
- gespecialiseerde instellingen zijn in een aantal gevallen speciaal opgericht voor het beheer van monumenten. De belangrijkste zijn de provinciale en lokale organisaties voor (vrijwillig) landschapsbeheer, ondersteund door Landschapsbeheer Nederland. Voor bepaalde cultuurhistorische objecten zijn er de Provinciale Monumentenwachten (voor gebouwen) en de Archeologische Monumentenwacht (voor archeologische objecten). Sinds kort is er ook de Landschapswacht, die tot nu toe vooral het beheer door andere organisaties toetst. Deze organisaties houden zich bezig met het beheer van objecten en terreinen van anderen. De grote terreinbeherende organisaties, Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten en de Provinciale Landschappen, hebben een beheerdoelstelling, maar streven er tevens naar objecten en terreinen in bezit te krijgen. Eigendom en beheer vallen hier dus samen.

- overheden zijn verantwoordelijk voor het beheer van de vele objecten en terreinen die ze in eigendom hebben, maar zijn daarnaast van belang als regelgever, als toezichthouder op het handelen van anderen en als subsidiegever. Zo worden de monumentenwachten en de meeste organisaties voor (vrijwillig) landschapsbeheer financieel ondersteund door de overheid. Vergoedingen voor beheer van groene elementen kunnen komen via het Programma Beheer van het Ministerie van LNV. Dit programma omvat echter maar weinig cultuurhistorische objecten. Bovendien is de regeling alleen werkzaam binnen bepaalde gebieden, feitelijk de Ecologische Hoofdstructuur. Het feit dat er nog geen cultuurhistorische pakketten zijn opgenomen heeft te maken met de scheiding van verantwoordelijkheid voor dit soort landschapselementen. Al in 1991 heeft de toenmalige Natuurbeschermingsraad in haar advies 'Een landschap met verleden' geconstateerd dat de zorg en verantwoordelijkheid voor het cultuurlandschap zich over verschillende departementen uitstrekt. Zoals hierboven reeds bleek ligt de verantwoording voor de archeologische elementen bij het Ministerie van OC&W, terwijl het Ministerie van LNV - de architect van het Programma Beheer - de verantwoordelijkheid draagt voor het beheer van de historisch-geografische elementen. Maar de zorg voor het cultuurhistorisch waardevolle landschap beperkt zich niet tot de rijksoverheid alleen. Belangrijk is tevens dat er afstemming komt van beleid tussen rijksoverheid, provinciale overheden en gemeenten, alsmede op de rol die particulieren en particuliere organisaties hierin kunnen én moeten spelen.

De meeste cultuurhistorische elementen die onder het Programma Beheer (binnen de zogenaamde Landschapspakketten) vallen, hebben een hoge ecologische waarde: grienden, houtwallen, houtkaden en landscheidingen, landweren, (elzen)singels, holle wegen, knip- en scheerheggen, struweelhagen, hoogstamboomgaarden, eendenkooien, poelen en rietzomen en kleine rietpercelen. Daarentegen vallen onbegroeide wallen, zoals de Texelse tuunwallen en de Goereese 'hoagtes' er niet onder. Ook lanen, solitaire bomen, graften en ijskelders, om maar enkele voorbeelden te noemen, vallen buiten het Programma Beheer.

- de adviseurs. Er bestaan verschillende niet-belanghebbende, particuliere adviesorganen, zoals provinciaal georganiseerde molen- en boerderijenstichtingen. Ook de provinciale organisaties Landschapsbeheer treden als adviseur op, zowel richting overheden als particulieren. Daarnaast zijn de provinciale Erfgoedhuizen en Steunpunten Monumentenzorg / Cultureel Erfgoed van belang. De Stichting Particuliere Historische Buitenplaatsen verstrekt aan haar leden zowel algemene als gerichte informatie over beheer van historische buitenplaatsen, inclusief de parken en bossen die daarbij horen. Verschillende onderzoeksbureaus zijn gespecialiseerd in het maken van beheerplannen en beheeradviezen voor cultuurhistorisch waardevolle objecten en terreinen.

Stap 4 Uitvoering cultuurhistorisch beheer

Nadat de drie fasen zijn doorlopen (onderzoek, kiezen beheerdoelstelling en kiezen beheerstrategie) gaat het vervolgens om de uitvoering van het cultuurhistorisch beheer. Dat betekent in de praktijk dus een beheerdoel opstellen en een beheerstrategie kiezen. Maar in de praktijk gelden vaak nog andere regels, en worden keuzes gemaakt op basis van andere criteria, zoals capaciteit, geld of beperkende regelgeving. In het volgende hoofdstuk is voor 25 elementen aangegeven hoe het cultuurhistorisch beheer er uit zou moeten zien.